

**SLEZSKÁ
UNIVERZITA**

OBCHODNĚ PODNIKATELSKÁ
FAKULTA V KARVINĚ

**NAŠE SPOLEČNOST VE VÍRU INTEGRAČNÍCH PROCESŮ:
HISTORICKÉ CESTY A VZNIK INTEGRAČNÍCH PROCESŮ**

**František Varadzin
Ingrid Majerová**

Karviná 2022

Určeno pro posluchače Univerzity třetího věku
Slezské univerzity
Obchodně podnikatelské fakulty v Karviné

Klíčová slova: Formování národů, vznik států, průmyslová revoluce, světová válka, mezinárodní obchod, integrační procesy

Anotace: Učební text je určen pro posluchače Univerzity třetího věku Slezské univerzity v Opavě, Obchodně podnikatelské fakulty v Karviné. Cílem studijního textu je seznámit posluchače se základními ekonomickými procesy, které vedou k tvorbě novodobých hospodářských komplexů, a to ve dvou základních rovinách. V první rovině jde o poznání a zákonitosti historických procesů, které determinovaly soudobý stav světa a jeho formy. Smyslem druhé roviny výkladu je, aby absolvent kurzu pochopil základní kategoriální aparát popisu světa a jeho integračních procesů a kontrolních forem.

©

**Slezská univerzita
Obchodně podnikatelská fakulta v Karviné**

Autoři: Prof. PhDr. František Varadzin, CSc.
Ing. Ingrid Majerová, Dr.

Obsah

1	Úvod do kurzu a stavu poznání – Koncepce, metodologie, výchozí teze a literatura.....	5
1.1	Hospodářské dějiny a jejich funkce	5
2	Člověk, společnost a ekonomika. Formování národohospodářského komplexu	9
2.1	Koncepce „homo oeconomicus“	9
2.2	Člověk jako tvořivý element ekonomického systému.....	10
2.3	Člověk a ekonomický vývoj.....	11
2.4	Ekonomika jako systém a její rozvoj	13
3	Zrození státu a mezinárodních států. Vznik regionů a světového hospodářství	18
3.1	Vývoj civilizací	19
3.2	Vznik měst.....	22
3.3	Zemědělské civilizace a jejich rozvoj	23
3.4	Diferenciace společností	25
4	Formování Evropy a jeho akcelerace. Převratná cesta Číny a vytvoření základu světové ekonomické soustavy	27
4.1	Formování Evropy.....	27
4.2	Čína a její rozvoj	30
4.3	Formace pobaltského regionu	32
4.4	Nová etapa rozvoje Evropy	33
5	Transformace středověké Evropy a formování koloniálních systémů	38
5.1	Transformace středověké společnosti v Evropě.....	38
5.2	Formování koloniálních systémů	39
6	Manufaktura a průmyslová revoluce - Evropa centrem světa.....	49
6.1	Vznik a vývoj manufaktur.....	49
6.2	Počátky průmyslové revoluce v letech 1770 – 1870.....	51
7	Druhá fáze průmyslové revoluce. Průběh světových válek a jejich vliv na světové hospodářství	56
7.1	Druhá průmyslová revoluce	56
7.2	Vliv světových válek na rozvoj ekonomik.....	57

8	Cesty k soudobému světovému hospodářství	63
8.1	Technologický pokrok po druhé světové válce	63
8.2	Obecné vývojové tendence světového hospodářství	64
8.3	Ekonomický rozvoj a růst v letech 1950 - 1973	65
8.4	Růstové tendence v letech 1973 – 1990	66
8.5	Vývojové tendence 1990 – 2001	69
9	Základy teoretického vysvětlení mezinárodních ekonomických vztahů: Mezinárodní obchod	71
9.1	Základní ekonomické kategorie	71
9.2	Teorie zahraničního obchodu	75
9.3	Tarifní a netarifní překážky zahraničního obchodu a jejich důsledky	79
10	Základy teoretického vysvětlení: Mezinárodní pohyb pracovních sil a kapitálu	83
10.1	Mezinárodního pohyb pracovních sil	83
10.2	Mezinárodní pohyb kapitálu	87
11	Teorie integračních procesů: Podstata a základní koncepty	90
11.1	Ekonomická integrace jako fenomén	90
11.2	Teorie mezinárodní ekonomické integrace	91
11.3	Mezinárodní činnost malých a středních podniků	96
11.4	Makrointegrační procesy	98
12	Teorie integračních procesů: Formy a stupně integrace	99
12.1	Formy a stupně ekonomické integrace	99
12.2	Integrační procesy v Evropě	102
12.3	Integrační procesy na Americkém kontinentě	104
12.4	Integrační procesy v Asii a Pacifiku	105
12.5	Integrační procesy v Africe	106
	Seznam použité literatury	108

1 Úvod do kurzu a stavu poznání – Koncepce, metodologie, výchozí teze a literatura

Současnost vyrůstá z minulosti a jednotlivé procesy kolem nás, které se mohou jevit jako teď vzniklé jevy, jsou ve skutečnosti součástí historicky se vyvíjejících procesů. Ty jsou spolu provázány, i když nabývají řadu různých forem. Společná podstata se lokálně může jevit různě, na druhé straně stejné formy mohou mít různou podstatu. Proto je důležité se zabývat nejenom poznáním současnosti, ale také celé historické geneze našeho stavu. Jedině tak lze dojít k hlubšímu pochopení stávající reality a tím odvodit i adekvátní způsoby reakce při řešení problémů.

Proto celou problematiku ekonomické integrace začínáme výkladem širších dějinných procesů, které determinují jejich průběh, tj. budeme vycházet z dějin hospodářství. Ty zkoumá obor hospodářské dějiny.

1.1 Hospodářské dějiny a jejich funkce

Historická a ekonomická věda se v 19. století formovala jako samostatné odvětví systému ekonomických věd. Nejprve došlo k utváření dějin ekonomického myšlení, poté ve druhé polovině 19. století založil dějiny národního hospodářství (dějiny hospodářského života, hospodářské dějiny, dějiny hospodářského života). Zakladateli nové vědy byli představitelé německé historické školy (W. Roscher, W. Hildebrand, K. Knies), kteří prokázali nezbytnost aplikace historie na politickou ekonomii a pokusili se z ní udělat nauku o zákonech ekonomický rozvoj národů. Zákony byly přitom považovány za historické zobecnění zkušeností historického vývoje každého konkrétního státu. V této fázi však byl hlavní účel dějin ekonomiky chápán jako její ilustrativní role.

V Anglii byl jedním ze zakladatelů dějin ekonomie Arnold Toynbee, jehož hlavní dílo, „Průmyslová revoluce v Anglii v 18. století“ se stalo jedním z prvních studií britského průmyslového rozvoje. Na rozdíl od jiných ekonomů A. Toynbee zaznamenal tak důležitou funkci nové vědy, jakou je funkce ideologická. Jeho krajan a současník J. N. Keynes (otec J. M. Keynes) již identifikoval tři hlavní funkce:

- a) historické ilustrace ekonomických teorií;
- b) historická kritika (tj. ověření historií) ekonomických teorií;
- c) historické zdůvodnění nových ekonomických teorií.

Ve Francii ovlivnil formování ekonomické historie Fustel de Coulange. Stal tvůrcem vědeckého přístupu ke studiu ekonomické historie své země. Ten znamenal téměř naprosté ignorování přínosu germánských kmenů, který neodpovídal historickým faktům. Fustel de Coulanges byl zároveň skvělým znalcem dokumentárního materiálu, což mu umožnilo jako jednomu z prvních věnovat se analýze agrárních dějin evropského středověku.

Další přístup - marxismus sehrál významnou úlohu ve vývoji dějin ekonomie jako vědy. Metoda historického materialismu, vyvinutá K. Marxem, umožnila formulovat nauku o společensko-ekonomických formacích, jejich konstitučních prvcích (ekonomické základně a nadstavbě) a příčinách změn. Na konci 19. do začátku 20. století byl rozvoj historického a ekonomického směru v ekonomické vědě usnadněn formováním institucionalismu. Jeho zastánci považovali ekonomické systémy z širokých kulturních pozic za určitou etapu historického života společnosti. Pozornost byla přitom zaměřena na instituce, které byly chápány jako reálné formy organizace ekonomické činnosti, motivy a normy chování ekonomických subjektů. V 60. letech 20. století ve Spojených státech A. Conrad a J. Meyer prokázali možnost aplikace moderních teoretických ekonomických modelů na analýzu ekonomiky otrokářského jihu Spojených států.

Hospodářské dějiny jsou tedy vědní obor, který studuje jevy a procesy spojené s evolučním vývojem a interakcí lidské ekonomické činnosti. Hospodářské dějiny zauímají hraniční, mezilehlé postavení mezi historickými a ekonomickými vědami, patří mezi takzvané příbuzné vědy a akademické obory. Jako věda plní ekonomická historie řadu funkcí:

1. **kognitivní** - čímž se rozumí soubor procesů, postupů a metod pro získávání znalostí o jevech a zákonitostech objektivního světa. Teorie vědění, stanovení podstaty vědění, jeho forem a principů, se snaží odpovědět na otázku, jak vědění vzniká a jak souvisí s realitou. Poznávání studuje nejen filosofii, ale i množství dalších speciálních věd a vědeckých disciplín, které studují stejný předmět, jako jsou poznávací psychologie, metodologie vědy, dějiny vědy, sociologie vědění atd. Většina těchto věd se však zabývá formami poznání, přičemž bere v úvahu pouze její individuální aspekty. Obecně platí, že znalosti zůstávají speciálním předmětem studia filozofie

2. **praktickou** (pragmatickou) - tj. souvisí s potřebou subjektu získat poznatky související s jeho konkrétním bytím v a tudíž potřebou výkonu aktivit v jeho existenčním prostředí

3. **světonázorovou** (ideologie) - odráží systém pohledů, hodnocení a obrazných představ o světě a místě člověka v něm, obecný postoj člověka k okolní realitě a k sobě samému, jakož i hlavní životní pozice lidí, jejich přesvědčení, ideály, principy poznání a činnosti, hodnotové orientace díky těmto názorům Světonázor dává lidské činnosti organizovaný, smysluplný a účelný charakter. Jaké je uvědomění si sebe - postavení „já“, takové je individuální vnímání světa.

4. **prognostickou** - v níž jde o vědecky podložený úsudek o možných stavech objektu v budoucnosti a (nebo) o alternativních způsobech a načasování jejich realizace. Jedná se o vědecké studium konkrétních vyhlídek dalšího rozvoje jakéhokoli procesu.

5. **historickou** - kdy na základě studia minulosti, reálných fakt a zákonitostí proměn historických událostí, vývoje zkoumaného předmětu a vztahů v něm, vyvozujeme vývojové trendy a poznatky. Jde vlastně o jakousi „myšlenkovou laboratoř“ určenou pro poznání podmíněné lidskou činností v průběhu mnoha generací.

6. humanistickou - kterou asi lze stručně postihnout definicí Humanistické internacionály: „Humanismus je demokratický a etický životní postoj, který potvrzuje, že lidské bytosti mají právo a odpovědnost dávat smysl a tvar svému vlastnímu životu. Humanismus znamená budování humánnější společnosti prostřednictvím etiky založené na lidských a jiných přírodních hodnotách v duchu rozumu a svobodného bádání prostřednictvím lidských schopností. Humanismus není teistický a nepřijímá nadpřirozené pohledy na realitu.“

Struktura hospodářských dějin je členěna podle různých kritérií. Ekonomické dějiny mohou být členěny např. podle historické epochy (ekonomické dějiny starověku, středověku, renesance, průmyslové revoluce atd.); na geografickém základě (hospodářské dějiny Sibíře, Ruska, Evropy atp.); podle sfér a odvětví hospodářství (historie obchodu, ropného průmyslu aj.); podle prvků ekonomické infrastruktury (historie peněz, směnné vztahy, burza atd.).

Zvláštní význam při studiu hospodářských dějin získala tzv. „historická metoda“. Hlavní rysy této metody formuloval jeden ze zakladatelů tzv. německé historické školy v 19. století, německý vědec W. Roscher:

- je nutné porovnávat ekonomické procesy všech národů;
- nelze se omezit na pozorování současných ekonomických jevů;
- ekonomické instituce by neměly být nadávány ani chváleny.

Vědci používající tuto metodu se domnívají, že neexistují žádné jednotné univerzální zákony pro rozvoj ekonomického systému, že neexistují jednotné recepty na zlepšení ekonomiky pro různé země, což je do značné míry způsobeno rozdíly v jejich historickém vývoji a geografické poloze. Tvrzení historické školy však nejsou všeobecně přijímána. V dnešní ekonomii na jedné straně stojí metody zabývající se kvalitou jako induktivní historická metoda (např. hermeneutika), na straně druhé kvantitativní, deduktivní, matematicko analytický orientované teorie a metody ekonomie.

Pro pochopení našeho pojetí zde chceme uvést základní teze pro náš další výklad.

Když studujeme dějiny hospodářství, studujeme dějiny lidské práce. Z toho důvodu nebudeme rozebírat veškeré ideologické, náboženské konflikty, ke kterým v průběhu evoluce lidstva docházelo. Zde podávané dějiny lidstva jsou sledováním vývoje hospodářství. Politické události a války, které jsou jen částí dějin a pohltily čas lidí, jsou výsledkem rozvoje ekonomiky, ochrany ekonomických zájmů národů a států. Historické dědictví národů nespočívá v množství válek, v pouhém dobytí cizích území, ale v přínosu pro rozvoj civilizace, co vybudovaly, vytvořily, vynalezly.

Ekonomika státu je do jisté míry spjata s ekonomickým myšlením, mentalitou obyvatel tohoto státu. Společnost, jejíž mentalitu ovládá pouze spotřeba zdrojů, ničení životního prostředí, vyčerpává své zdroje a postupně ztrácí perspektivu rozvoje. Tím vytváří prostředí pro svůj zánik. Rozvoj ideologií, pokud není spjat s rozvojem užití zdrojů, častokrát vede ke stagnaci, a i brždění dynamiky společnosti. Během mnoha tisíc let lidské historie se zrodilo na planetě na planetě mnoho ideologií, teorií a náboženství. Mají bezesporu vliv na formy

společenského bytí, jejich oprávněnost se však prokazuje ve schopnosti řešit problémy, které před společností v dané době stojí. V tomto smyslu jsou naše teorie odrazem reálného bytí a relativnosti našeho poznání. Jsou determinovány dobou, ve které vznikají.

Existující hospodářství je výsledkem pracovní aktivity lidí. Po tisíciletí působila ekonomická aktivita lidí na naši planetu. Výchozí podmínky pro všechny národy byly přibližně stejné. Tempo hospodářského rozvoje mezi nimi však bylo odlišné. To totiž závisí na ekonomické výkonnosti jejich ekonomického mechanismu a vlastním řízení ekonomiky. Ekonomická výkonnost dále závisí na ekonomické aktivitě každého subjektu a faktorech ovlivňujících jejich chování, na způsobu myšlení, tvrdé práci, sebekázní.

Vývoj ekonomiky v různých zemích byl ovlivněn objektivními i subjektivními faktory. Objektivními faktory jsou přírodní prostředí, blízkost k jiným národům. Mezi subjektivní faktory patří ekonomická aktivita lidí, jejich zvyky, sociální postavení většiny členů společnosti. Žádný z faktorů jednotlivě není rozhodující, ale s příznivou či nepříznivou kombinací určovaly tempo vývoje různých národů a států.

Přírodní podmínky, ve kterých lidé žijí, jsou důležité, ale ne rozhodující. Historie zná příklady, kdy za stejných přírodních podmínek jsou výsledky hospodářského rozvoje národů různé, protože mají odlišnou ekonomickou organizaci a aktivitu. Musíme pak hovořit o rozdílech v pracovitosti lidí, ve vysokém podílu populace zabývajících se produktivní prací, v touze lidí po vědění, kreativitě a invenci. Čím vyšší je podíl takových lidí v zemi, tím vyšší je míra jejího ekonomického rozvoje. A naopak, čím více lidí v zemi není spojeno s produkcí celkového sociálního produktu, a udržování nezbytné sociální struktury, tím nižší jsou ekonomické výsledky v zemi. Historie ukazuje, že státy vzniklé nikoliv samoorganizací, nýbrž pouhou silou zbraní, kde se příliš velká část obyvatelstva nezaměřovala na tvůrčí činnost, ale na službu v armádě, ve správním aparátu, v ideologické a církevní sféře, spíše dříve, než později vyčerpaly své ekonomické možnosti. A rozpadly se.

Důležitou roli v ekonomickém rozvoji země hraje sociální faktor, sociální postavení obyvatelstva. Práce závislé osoby je méně produktivní. Čím dříve byli lidé osvobozeni z otroctví, nevolnictví, tím rychleji šel ekonomický rozvoj země. Je to dáno tím, že svobodní lidé jsou ekonomicky nejaktivnější. Mají schopnost se samostatně rozhodovat, a proto jsou podnikavější, vynalézavější a spoléhají na vlastní síly. To zase vede k výrazně vyšší ekonomické výkonnosti. Všechny tyto vlastnosti byly a jsou zpravidla mezi městskými obyvateli, svobodnými, osobně nepodléhajícími majitelům otroků, feudálním pánům. Mohli se spolehnout jen sami na sebe, svou práci a mysl (jinak by nepřežili). Na rozdíl od nich jiné vrstvy obyvatelstva takovou svobodu neměly. S ohledem na vliv sociálního faktoru na ekonomický rozvoj zemí je proto třeba věnovat pozornost roli statků v tomto procesu. Příslušnost lidí k různým třídám do značné míry odráží jejich ekonomickou aktivitu a příspěvek k rozvoji státní ekonomiky. Svoboda rozhodování subjektů za existence určitých předpokladů (problém informací, uspořádání společnosti) je tak jedním z momentů dynamiky společnosti.

2 Člověk, společnost a ekonomika. Formování národohospodářského komplexu

V ekonomickém myšlení již dlouhou dobu probíhá spor o interpretaci společnosti a postavení člověka. V zásadě vykrytalizoval do tří podob. První a nejstarší představa je představa vyrůstající z tzv. **kreacionistických teorií**. Tyto teorie předpokládají akt stvoření lidstva transcendentální bytostí, která předurčuje (ovlivňuje) charakter a chod událostí. Také určuje řád společnosti a aktivity lidí hodnotí na základě morálně mravních hodnot. Vznikají tak civilizační normy jednání, které se promítají i do ekonomických aktivit.

Druhá, silně racionalistická koncepce, souvisí s myšlenkovým dědictvím newtonovské představy světa a jeho uspořádání. Společnost a postavení lidí v ní jsou pak odvozovány na základě podobných analogií. Vzniká tak **koncept „homo oeconomicus“**. Ten je v současné době nejrozšířenější v řadě ekonomických škol. Mimo to řada jiných ekonomických škol vychází z alternativního pojetí člověka jako komplexní bytosti, nadané **omezenou nedokonalou racionalitou**.

Na základě těchto metodologicko filosofických koncepcí jsou pak různě interpretovány sociálně ekonomické procesy probíhající v moderní společnosti. Zároveň pochopení naší civilizace je komplikován její vazbou na přírodní prostředí, neboť nárůstem produkčních schopností dochází k možnosti způsobit katastrofu globálních rozměrů.

Protože centrálním problémem kritiky se zdá být představa lidstva, které neustále zvětšuje svůj materiální blahobyt, je dle našeho názoru nutné začít hledání odpovědi od analýzy pojetí člověka v ekonomické teorii. Jenom tak lze vybudovat novou koncepci, která by pomohla najít adekvátní řešení nazrávajících problémů současnosti.

Pro zjednodušení dalšího výkladu se nebudeme zabývat výkladem různých náboženských teorií, pouze může dojít k dílčím zmínkám, neboť systémová znalost křesťanských, muslimských, hinduistických aj. myšlenkových koncepcí na potřebné úrovni nepatří mezi standardní znalosti ekonomů. Nechceme se zde ani zabývat vývojem názorů na člověka v ekonomickém myšlení, vzhledem k charakteru textu, ale pouze vysvětlit nejvlivnější koncepce vstupující do našich představ o ekonomickém pohybu společnosti.

2.1 Koncepce „homo oeconomicus“

V této subkapitole chceme vysvětlit ustálený model, který v současnosti převládá v běžně užívaných výkladech ekonomie a je pro několik ekonomických škol základním východiskem pro vyvozování přístupu k interpretaci společnosti.

Koncept „homo oeconomicus“ je vědeckou abstrakcí, a tak jako každá abstrakce nepopisuje „homo oeconomicus“ realitu, nýbrž idealizovaný model, který umožňuje se lépe orientovat v jednotlivých situacích, jež jsou předmětem analýzy. Umožňuje tudíž interpretovat momenty jednání reálného člověka, skupin a organizací. Jde tedy o zkoumání

jediné stránky lidského jednání v rozsáhlém spektru lidského jednání. Člověk v neoklasickém systému ekonomie je suverénní subjekt, který se zabývá jediným kritériem – vlastní funkcí užitku. Užitek je chápán mnohovýznamově, jde o hodnocení významu věcí pro konkrétního člověka. Společenský užitek je pouze silněji prosazovaný zájem skupiny individuí, která se snaží prosadit svou představu na úkor menší skupiny.

Východním bodem tohoto pojetí je plně sebou vládnoucí individuum uspokojující své potřeby. Ve svém rozhodování je nezávislé na druhých subjektech. Pokud chceme pochopit jednání člověka, musíme porozumět jeho motivaci. Ta je chápána jako soubor potřeb a cílů, které představují účely lidského jednání a které (spolu s omezujícím prostorem přípustných situací) toto jednání umožňují. Člověk má při svém jednání geneticky vloženy určité sklony, které jeho jednání determinují.

Schopnost jednat racionálně znamená, že si člověk nikdy nevybere alternativu X, jestliže existuje alternativa Y, která lépe vyhovuje jeho zájmům. Kritériem je zde princip minimaxu, tj. člověk uspořádává svá rozhodnutí vzhledem k dosažení určitého cíle jednání tak, aby s minimem nákladů (strastí) dosáhl maxima užitku (výnosu, slastí).

Ekonomie tak nemůže dále ve svém vývoji redukovat pojetí člověka na logiku výběru řešení bez analýzy podmínek, v nichž je toto řešení uskutečňováno. Měla by ve větší míře integrovat do sebe poznatky ostatních vědních disciplín, a nejen pouze „imperialisticky“ rozšiřovat své závěry. Tato komplexita pojetí pak napomůže lépe zformulovat i vlastní zákonitosti ekonomik.

2.2 Člověk jako tvořivý element ekonomického systému

Koncepce „homo oeconomicus“ se v ekonomickém myšlení projevovала od 18. století jako systémový přístup. Klasický přístup vychází z modelové situace současně existující dělby práce, kdy „robinsoniáda“ je elementem, na kterém je stavěna celá konstrukce. V rámci modelu „Robinson Crusoe“ vystupuje volný čas jako jeden ze statků směnitelných za jiné statky, na které je zapotřebí dosáhnout důchodem získaným za práci. Práce je tak protikladem volného času. Důchod je považován za veličinu tvořenou prací a vytváří rovnováhu mezi ní a volným časem. Determinantou je zde biologicko – astronomický čas. Doplněno o „životní cyklus“ člověka by se pak jeho celoživotní důchod měl rovnat celoživotním výdajům na statky. Jeho aktivita, která se odehrává v určitém časovém období, by měla umožnit získání důchodu na celý život.

Jenomže zde dostává celý tento model „hlavního proudu“ vážné trhliny. Základní problém spočívá v pojetí svobody (autonomnosti) výběru variant. Je všeobecná shoda na hranicích – hranice svobody jednoho končí u začátku svobody druhého individua. Myšlenka pro rozhodování paretovského optima, které je nalezeno v momentu, kdy blaho jedněch není vykoupeno ztrátou blahobytu druhých, je přijatelná konstrukce, ale nerealizovatelná uvnitř společnosti. Faktem v reálné ekonomice je, že jedni mají většinu statků a druzí živoří na hranici biologického či životního minima.

Chceme-li analyzovat lidskou aktivitu v ekonomické oblasti, zjišťujeme, že se odehrává ve třech rovinách.

1. První rovina je rovinou individuální produkční síly, odehrávající se v rámci konkrétních sociálních vztahů a materiálních podmínek.

2. Člověk je součástí sociálně organizovaných skupin, pracovních kolektivů, je zde určen stupeň jeho osobní svobody a svobody podnikání. Při stanovení těchto potenciačních možností má rozhodující slovo stát, tj. způsob organizace společnosti.

3. Třetí rovina představuje člověka jako nositele kultury, nositele znalostí předchozích pokolení, prorůstají zde vlivy nestátních organizací, mezinárodních a nadnárodních produkčních a kulturních (ve smyslu způsobu bytí) korporací.

Jsou to momenty působící jak na charakter statků, formy konkurence i kooperace, přisvojování a rozdělování důchodů plynoucí z této činnosti. Sledování jejich změn je velmi složité. Proto je zapotřebí si uvědomit hlubší filozofické souvislosti bytí člověka, postupovat vždy vzhledem ke struktuře vztahů a nikdy neztrácet ze zřetele vývojové tendence.

2.3 Člověk a ekonomický vývoj

Člověk jako každý biologický tvor vyměňuje látky mezi sebou a okolím. Jestliže je tato látková výměna zastavena, živý tvor zaniká. Základem existence člověka je tak jeho vztah k okolí. Tato výměna látek mezi člověkem a okolím je zprostředkována lidskou aktivitou. Člověk vystupuje proti přírodě zase jako příroda, kdy na ni působí jak svými typickými atributy, tak i pomocí hlavy. Na rozdíl od zvířat vytváří výsledek své činnosti *ex ante*, tj. vzniká u něho záměr, který se snaží realizovat. Nevytváří tuto kopii jako pouhý zrcadlový odraz okolí ve smyslech, nýbrž vybírá a hodnotí skutečnosti a sestavuje je do modelu činností. Tento model posléze koriguje ve svém praktickém jednání. Jeho jednání má tak vědomý charakter. V rámci této aktivity si člověk vytváří nástroje (stroje, automatizované systémy produkce), pomocí nichž násobí účinek svých sil, aby získal statky uspokojující jeho potřeby.

Poznávání zákonitostí přírody je tak základem pro další zdokonalování této aktivity. Člověk neprožívá přírodu pouze jako tvor, nýbrž si ji aktivně osvojuje, což mu pomáhá vytvářet lepší podmínky jeho existence. Je tak aktivním objektem, působícím na předmětné okolí. Zároveň tuto činnost (práci) utváří v určitých sociálních vztazích a vazbách.

Práce je tak schopnost užívat pracovní sílu při vytváření statků, sloužících k uspokojení potřeb. Je centrálním momentem pro pochopení bohatství, definovaného jako množství statků. Od ostatní činnosti se liší tím, že je charakteristická dobrovolnou nebo nucenou disciplínou. Je to způsobeno tím, že v sociálních kolektivech, při návaznosti jednotlivých činností, musí existovat jejich soulad, jinak by dotyčný statek či soubor statků nevznikl. Práce je tudíž i aktivita, vynakládaná ve specifických sociálních souvislostech.

Každá společnost má k dispozici určitý potenciál pracovních sil. Tento potenciál využívá ve smyslu kvantitativním, tj. jde zde o množství aktivně činného obyvatelstva při výrobě

statků a o délku pracovní doby (zpravidla je udáván roční pracovní fond v hodinách). Práce v užším slova smyslu soudobé ekonomie je činnost vykonávaná ve specifických vztazích námezdních vztahů. Údaje o jejím rozsahu jsou v každé společnosti rozdílné. Na množství aktivního obyvatelstva působí zpravidla takové demografické procesy jako je věková struktura obyvatelstva, množství mentálně a fyzicky postižených lidí a také sociokulturní vztahy – délka školní docházky a příprava na zaměstnání, postavení žen ve společnosti, stanovená doba dovolené, množství svátků apod.

Jedním z problémů, který předurčuje interpretaci vývoje, je otázka periodizace dějin. Za dobu existence historické a ekonomické vědy se vyvinulo mnoho možností periodizace hospodářských dějin lidstva.

V současné době existují tři hlavní přístupy k tomuto problému:

- ekonomická historie lidstva je interpretována jako vzestup od nejnižší k nejvyšší;
- teorie historické cirkulace;
- teorie civilizací.

První skupina zahrnuje osvícenecké koncepce 17. a 18. století a německou historickou školu politické ekonomie. Patří sem také velmi vlivné koncepce K. Marxe a W. Rostowa. K. Marx vyvinul teorii formace. Vycházel z teze, že všechny národy se v zásadě vyvíjejí stejně a dříve či později procházejí stejnými etapami sociálně-ekonomického vývoje: primitivní pospolitost (od vzniku člověka do 4. tisíciletí př. n. l.), otrokářská - vlastníci (4. tisíciletí př. n. l. - 5. století n. l.), feudální (5.-17. století), kapitalistický (od poloviny 17. století do současnosti ve vedoucích zemích), komunistický s nižším stádiem socialismem. Americký vědec W. Rostow je autorem konceptu „etap ekonomického růstu“, který rozvinul v 60. letech 20. století. Domnívá se, že celá historie zapadá do pěti fází: 1) tradiční společnost, která se vyznačuje využíváním ruční práce, rozvojem zemědělství jako základu ekonomiky, nízkou produktivitou práce, pomalým tempem technického a ekonomického vývoje; 2) období vytváření podmínek pro směnu: rozvoj vědy, trhu a volné soutěže, stejně jako akumulace kapitálu a růst investic do národního hospodářství; 3) etapa směny neboli průmyslové revoluce s rychlým rozvojem jednotlivých odvětví a nahrazením ruční práce strojní; 4) stádium zralosti, kdy bylo dosaženo rychlého a neustálého pokroku ve všech sektorech ekonomiky; 5) stupeň, který zajišťuje vysokou úroveň hromadné spotřeby. Rostow však v 70. letech své schéma doplnil o šestou etapu, v níž společnost zaneprázdněná hledá způsoby, jak zlepšit kvalitu lidských životních podmínek.

Druhá skupina, teorie historické cirkulace, se stala v historické a ekonomické literatuře obzvláště populární v posledních 60 až 70 letech, ačkoli první z nich vznikly již na počátku 18. století. Ital J. Vico, prosazující koncept historických kruhů, tedy tvrdil, že vývoj všech národů probíhá v cyklech. V dílech německého historika I. G. Herdera jsou dějiny národů přirovnávány k životu člověka s jeho věky. E. Meyer navrhl, že dějiny lidstva jsou řadou uzavřených cyklů – např. starověký svět, středověk, a v každém z nich jsou prvky feudální i

kapitalistické ekonomiky, v kterémkoli z cyklů mohou najít jak volnou, tak najatou a nucenou práci.

Třetí skupinou jsou teorie civilizací, které mají blízko k teoriím cyklické cirkulace. Civilizační přístup je založen na analýze vnitřních rysů dané civilizace: předpokládá se, že civilizaci charakterizuje určitý ekonomický systém, etnické kořeny, náboženství, filozofie, styl kreativního myšlení, zobecněný obraz světa, zvláštní princip civilizačního života. Tento princip spojuje lidi v lid dané civilizace, zajišťuje její jednotu a setrvání v celé její historii.

Představy o heterogenitě lidského vývoje vyjadřovali antičtí myslitelé. V 19.-20. století se objevilo mnoho nových teorií civilizací, z nichž nejznámější byly teorie N. J. Danilevského, P.A. Sorokina, A. Toynbeeho. Ruský vědec N. J. Danilevskij věřil, že hlavní skutečnou jednotkou světových dějin je místní kulturně historický typ – civilizace, z nichž každá neustále bojuje s vnějším prostředím a jinými civilizacemi. Civilizace stojí na čtyřech základech – kulturním, náboženském, politickém a ekonomickém; tyto sféry činnosti se vždy vyvíjely nerovnoměrně – ve skutečnosti převažovaly některé, což bránilo rozvoji národů. P. A. Sorokin navrhl rozdělit všechny civilizace do tří skupin v závislosti na způsobech poznávání světa, které v nich převládají: civilizace smyslového typu - vyznačují se převládajícím smyslovým studiem okolní reality; ideové civilizace, v nichž převládá racionální myšlení; idealistické civilizace, v nichž dominuje intuitivní typ poznání. Světové dějiny jsou podle anglického vědce A. Toynbeeho jednoduše souhrnem hluboce specifických, nesouvisejících civilizací, z nichž každá prochází stejnými fázemi svého vývoje – rodí se, vzkvétá, zaniká a umírá. Toynbee věřil, že životaschopnost civilizace je dána především pokrokem ve výrobních silách a růstem produktivity práce, zvládnutím životního prostředí, schopností vyhýbat se situacím, jejichž řešení nezávisí na dané společnosti, a přítomností intelektuální elity – kreativní menšiny: pokud neexistuje, pak neexistuje žádná civilizace.

V arzenálu moderní civilizační teorie je i představa, že světové dějiny prošly ve svém vývoji následujícími etapami: etapou místních civilizací (sumerská, egejská atd.), etapou zvláštních civilizací (indická, evropská), etapou civilizací, etapou civilizace, epochou civilizace. etapa globální lidské civilizace, kdy se světové společenství formovalo a začalo vystupovat jako jediný holistický organismus.

Je třeba mít na paměti, že u většiny uvedených variant periodizace je nejasnost chronologických hranic a kritéria periodizace zpravidla zasahují nejen do oblasti průmyslových vztahů, ale souvisejí spíše s duchovní sférou, proto nemohou být absolutní. Pro zefektivnění a prezentaci historického a ekonomického materiálu je nejvhodnější periodizace podle výrobních metod.

2.4 Ekonomika jako systém a její rozvoj

Shrneme-li výše uvedené, pak lze tvrdit, že každou ekonomiku si můžeme představit jako ekonomický systém, který je tvořen rozsáhlým spektrem prvků a vazeb. Tyto vazby mezi prvky systému, resp. ekonomickými subjekty, se vytvářejí při zaopatřování materiálních a

duchovních statků, sloužících k uspokojování potřeb jak jednotlivých členů společnosti, tak společnosti jako celku.

Jednotlivé prvky ekonomického systému, které lze uspořádat do sub-systémů, tvoří ve svém souhrnu národní hospodářství. Národní hospodářství však nelze chápat jako pouhý součet prvků systému. Na úrovni systému totiž dochází ke vzniku nové kvality, vytvářejí se nové funkce, které nenalezneme na úrovni jednotlivých elementů.

Národní hospodářství je tedy jednotný, vnitřně strukturovaný systém. Funguje nejen prostřednictvím svých částí, ale také jako celek. Vytváření nové kvality na úrovni systému je důsledkem toho, že vzájemné vztahy mezi prvky systému na základě integrace vytvářejí nové vlastnosti systému. V této souvislosti jako nedílná součást ekonomického systému vystupují také vlivy „mimo-ekonomických“ systémů, jako je například právo, kultura, tradice apod. Čím více jsou při modelování ekonomického systému brány v úvahu tyto mimoekonomické faktory, tím také roste význam ekonomického systému jako celku. Význam vlastností systému jako celku se zvyšuje rovněž s počtem jednotek, na které je národní hospodářství členěno. Jestliže budeme například technický pokrok považovat za imanentní součást ekonomického systému, pak musíme při analýze zvažovat také kvalitativní jednotu mezi vědeckovýzkumnou základnou, školstvím a ekonomikou. Národní hospodářství jako systém má zároveň svou dynamickou dimenzi, neboť změna prvků a subsystémů probíhá v čase.

Národní hospodářství není uzavřeným systémem. Má řadu vazeb ke svému vnějšímu prostředí - k subjektům světového hospodářství. Proto lze na každou národní ekonomiku pohlížet také jako na prvek světové ekonomiky. Za současného stavu vývoje však má systém národního hospodářství zásadní význam jak pro ekonomickou analýzu, tak pro hospodářskou politiku, neboť vlády jednotlivých států disponují nástroji, které v konečné platnosti rozhodují o formě existence konkrétního ekonomického systému na jimi spravovaném území.

Vycházíme-li z toho, že ekonomická činnost je lidskou činností, pak si musíme být vědomi toho, že každá lidská činnost má určitý cíl. Ekonomika jako celek se tedy vyznačuje stejně účelným chováním jako všechny ekonomické subjekty. Otázka určení cíle či cílů v ekonomických systémech úzce souvisí s pojetím těchto systémů. Jak již víme, v ekonomii neexistuje na tuto otázku jednoznačná, všemi uznávaná odpověď. Většina ekonomů se domnívá, že hlavním cílem je dosahování zisku. Tato myšlenka však nebývá přijímána ve všeobecné platnosti, neboť fungování ekonomického systému je výslednicí střetávání různorodých sil a záleží také na vymezení toho, o jaký cíl jde.

V národním hospodářství jsou často rozlišovány cíle konečné a cíle bezprostřední, nebo také cíle taktické a cíle strategické. Při jejich vymezení nelze opomenout jejich vlastní funkci, tj. kritéria optimálnosti. Mezi cíli existuje určitá hierarchie. V jejím rámci jsou jednotlivé cíle seřazeny do logicky uspořádaného a skloubeného systému. V rámci dynamického uvažování musíme zároveň uvažovat o jejich časové souslednosti. Dosažení jednoho cíle se přitom stává prostředkem k dosažení dalšího cíle. V tomto smyslu můžeme hovořit také o cílech hlavních a podřízených. Problematika cílů a jejich funkčního vymezení,

kteřou jsme zde jen velmi stručně nastínili, patří k nejsložitějším ekonomickým otázkám. Její obecněji přijatelné řešení v rámci celého ekonomického systému zatím neexistuje. V oblasti ekonomických subsystémů a jednotlivých prvků systémů však ekonomická teorie dospěla k celé řadě obecněji akceptovaných poznatků.

Komplikovanost „cílovosti“ ekonomického systému spočívá v pojetí charakteru systému. Na jedné straně jej interpretujeme jako objektivně existující, se svými vazbami a logikou bez ohledu na postoje jedince. Na druhé straně je výtvorem člověka, má smysl jedině jako jemu podřízený. To samozřejmě ve svém souhrnu vyvolává otázky, do jaké míry se jedná o podřízení člověka cílům ekonomického systému nebo naopak je ekonomický systém pouhým nástrojem, sloužícím cílům člověka. Složitost diskuse o tom, co má generovat ekonomický systém či jeho složky, je tak v literatuře nepřehledná. Musíme asi připustit jak vývojovou rozdílnost systémů a jejich cílů, tj. historický princip, tak i rozdílnost civilizačních forem, tj. možnost existence různých funkcí v principiálně stejném ekonomickém systému.

Funkcemi ekonomického systému rozumíme formy, pomocí nichž ekonomický systém uspokojuje existující potřeby či způsoby, jakými naplňuje své cíle. Tyto funkce jsou na jedné straně důsledkem ekonomického systému, na druhé straně ovlivňují daný ekonomický systém. Jejich vzájemný vztah je elastický, nemůžeme hovořit samostatně o funkcích a struktuře ekonomického systému. Není však vyloučena jejich relativní samostatnost.

Nejvýznamnější společenskou institucí, o které se v souvislosti s ekonomikou, resp. ekonomickým systémem hovoří, je stát. Stát jako určitá forma společenské organizace je v praktické ekonomické činnosti vždy imanentně obsažen. Proto se v této oblasti teoretické spory spíše vedou pouze o to, do jaké míry funkce státu mají bezprostředně být součástí ekonomických funkcí, tj. mohou-li být státní orgány přímo prvkem ekonomického uspořádání a mají-li ovlivňovat charakter ekonomického uspořádání. Podstatou teoretických sporů je tudíž otázka, zda je stát nadřazen ekonomickému systému jako systémotvorný prvek, nebo je pouze jedním z elementů ekonomického systému.

Kromě státu však existuje i celá řada dalších společenských institucí, jejichž činnost se také odráží ve fungování ekonomického systému. V současnosti jde především o odborové svazy, svazy zaměstnavatelů a mezinárodní instituce či organizace (například Mezinárodní měnový fond, orgány integračních seskupení atd.). Jejich význam spočívá v možnosti ovlivnit chod celé ekonomiky, a to buď pozitivně, nebo negativně. Odborové svazy a svazy zaměstnavatelů reprezentují ekonomické zájmy určité společenské skupiny či vrstvy. Můžeme je tedy považovat za subjekty, jejichž hlavním smyslem je působit na ekonomiku a ovlivňovat její vývoj. Proto se také stávají významnými prvky ekonomické politiky.

Kostru každé instituce tvoří byrokracie, kterou můžeme definovat jako skupinu lidí, kteří v instituci působí a jsou na ní bezprostředně závislí. Byrokracie nezahrnuje administrativu jako celek. Řadíme k ní pouze osoby, jejichž zájmy jsou shodné či téměř totožné s institucí, nikoliv však s funkcí, pro kterou byla daná instituce vytvořena. Problém byrokracie tak není pouze záležitostí sociologickou. Řada ekonomů jej naopak považuje za jeden z mimořádně

důležitých problémů fungování každého ekonomického systému, zejména vzhledem k tendenci byrokracie reprodukovat sebe sama a prosazovat své zájmy bez ohledu na potřeby ekonomického systému. O některých těchto otázkách bude pojednáno v dalších kapitolách.

Pod pojmem ekonomický rozvoj rozumíme vývoj kvalitativních momentů a konkrétních historických forem ekonomického systému. Z teoretického hlediska jde o sledování změny vlastních ekonomických mechanismů a jejich logického uspořádání. Také sem patří úvahy o tom, jak jednotlivé složky systému uspokojují společenské potřeby. Jde tedy o širší kategorii, než je ekonomický růst, který se zabývá sledováním kvantitativních aspektů. Ekonomický rozvoj z hlediska teorie je aplikací obecných vývojových teorií na oblast ekonomického života.

Obecně lze shrnout postoj k problematice ekonomického rozvoje do několika bodů.

1. Dnes je považován za vedoucí faktor faktor vědeckotechnického pokroku: pod jeho vlivem dochází k zásadním posunům v ekonomickém systému i v samotné společnosti, která přechází do kvalitativně nové etapy svého vývoje: od agrárního k průmyslovému a pak postindustriálnímu.

2. Mimořádně významný je pokrok v komunikačních prostředcích, mezi které patří především jazyk – mluvený i psaný, sloužící jako prostředek myšlení, vyjadřování a komunikace. Dalšími komunikačními prostředky jsou peníze, silnice, tisk, pošta, telefon, telegraf, dálnopis, telefax, elektronické komunikační systémy, knihy, časopisy a zejména noviny, rozhlas a televize. Prudký nástup, civilizačně problematicky zvladatelný jsou internetové technologie. V současné fázi je zvláště důležitý pokrok ve vytváření a fungování informačních systémů. Je zřejmé, že čím rozvinutější jsou komunikační prostředky, tím více příležitostí má společnost k rychlému rozvoji.

3. Úroveň ekonomického rozvoje země přímo závisí na stupni zásobování energií a druhu energie nejaktivněji využívané v národním hospodářství. Obecně platí, že lidská společnost má tendenci využívat stále výkonnější zdroje energie, počínaje energií ohně v primitivní éře až po energii termojaderné fúze a obnovitelné zdroje v současné fázi. Lidstvo neustále hledá nové, účinnější a čistší druhy energie a na tom, jak úspěšné bude hledání v tomto směru, závisí nejen ekonomický osud jednotlivých zemí, ale celého světového společenství. Zdá se, že význam tohoto faktoru, stejně jako komunikace, bude časem narůstat.

4. Na rozdíl od energetického faktoru měl přírodní faktor zřejmě mnohem silnější vliv na průběh ekonomického vývoje v minulosti než v současnosti. Geografická poloha oblasti, její klimatické a geodetické podmínky diktovaly lidské společnosti určitou strukturu ekonomiky, směr a specifika ekonomické činnosti. Lidé se však postupem času naučili neutralizovat nepříznivé vlivy klimatu, kompenzovat nedostatek přírodních zdrojů a čím vyšší je úroveň ekonomického rozvoje společnosti, tím méně významný by měl být tento faktor uznáván. Zdá se, že v budoucnu role tohoto faktoru slábnout, je problematické (klimatické změny, role

jeho jednotlivých složek – minerálů, flóry, fauny, vodních zdrojů atd. - může být velmi významná), ale je to otázka dalších tendencí vývoje poznání přírody.

5. Velký význam pro ekonomický vývoj má demografický faktor, především takové charakteristiky jako celková populace, její hustota, věková a pohlavní struktura, porodnost, úmrtnost, migrační mobilita. Prozatímní znalosti zkušenosti z hospodářské historie ukazují, že zjevně existuje určitá úroveň velikosti a hustoty populace, která je optimální pro dané specifické podmínky, při níž je zajištěna nejrychlejší rychlost ekonomického vývoje.

6. Mnoho vědců vyzdvihuje jako nejdůležitější faktor ovlivňující ekonomický rozvoj psychologii lidí, jejich subjektivní hodnocení ekonomické reality, osobní motivy k činnosti a morální stav, zatím co jiní zdůrazňují důležitost takového faktoru, jako je národní psychologie, systém právních vztahů a náboženské přesvědčení. Důležitou roli hraje samozřejmě hospodářská politika státu.

3 Zrození státu a mezinárodních států. Vznik regionů a světového hospodářství

Jak prokazují dnešní vědecké disciplíny jako archeologie nebo genetika, existovaly po celou dobu vývoje vždy kontakty mezi lidskými společenstvími. Je pravda, že některé skupiny žily v relativní uzavřenosti, ale z hlediska vývoje lidstva docházelo ke kontaktům, které ovlivňovaly jejich formy života i další směřování vývoje.

V momentu vzniku státních celků začaly vznikat mezi nimi mezinárodní (mezistátní) vztahy a docházelo tak k formování regionálních uskupení. Můžeme pozorovat postupné propojování civilizací od Nilu přes Tigris a Eufrat k Indu a navazování kontaktů s čínskou civilizací prostřednictvím Hedvábné stezky. Nelze vynechat přínos pro formování světového ekonomického systému představitelů národů jako Féničany, Řeky, později Vikingy či Slované. Historie mezinárodního obchodu by byla zároveň neúplná, pokud bychom vynechali přínos arabských, čínských kupců, roli židovských a italských bankéřů, nemluvě o zprostředkovatelské úloze Chazarů a dalších obyvatel východních stepí. Není však naším cílem popis hospodářského vývoje světa, když existují tisíce knih popisující konkrétní formy mezinárodního hospodářského života, proto zvolíme formu zamýšlení se nad některými problémy historického přístupu.

Z hlediska světové ekonomiky můžeme otázky související s formováním světového hospodářství rozdělit na dva základní okruhy. První zahrnuje otázku vzájemných kontaktů mezi jednotlivými ekonomickými subsystémy, tj. způsoby transferu poznatků, zboží, jejich vzájemnému ovlivňování apod., druhý v sobě obsahuje zákonitosti a formy vytváření nových kvalitativně vyšších celků z jednotlivých subjektů. Přestože oba dva okruhy spolu úzce souvisí, nemůžeme hovořit o jejich totožnosti. Nemůžeme např. spolu směřovat momenty vzájemných kontaktů Japonska se světem v období po reformách Meidži s procesem vytváření Tichooceánského hospodářského regionu.

Pokud bychom chtěli shrnout a zobecnit význam vzájemných kontaktů, pak dospíváme k uvedeným závěrům:

1. Každá civilizace se vyvíjí na základě jak svých vnitřních podmínek, tak i pod vlivem vnějších faktorů. Dnes existují i hypotézy, které vysvětlují vývoj u řady civilizací považovaných donedávna za autonomní (kultury mayská, Inků apod.) jako součást šíření civilizační vlny a předpokládají významný podíl vnějších faktorů.

2. Vnější faktory působí často v momentu navázání kontaktu destruktivně na bezprostřední vývoj, avšak z dlouhodobého hlediska téměř vždy, tj. pokud nedojde k totální destrukci vnějšími faktory zasažené civilizace, přináší sebou řadu podnětů vedoucích v konečném důsledku k rozvoji civilizace.

3. Největší civilizační dynamika je zpravidla charakteristická pro oblasti vyvíjející se na hranicích mezi rozličnými kulturami (viz. Portugalsko, Španělsko 15. - 16. století, Velká Británie 16. - 18. století, Japonsko 19. století, oproti tomu např. úpadek po uzavření Číny koncem 15. století apod.). Přitom s růstem role informací pro sociálně ekonomický vývoj roste i vliv role střetávání rozdílných kultur a společností.

4. Některé historické analýzy naznačují, že význam transferu poznatků pro rozvoj civilizací bude zapotřebí přehodnotit, neboť byl pravděpodobně podceňován. Archeologie sledující tok hmotných prostředků, nemusí totiž vždy v úplnosti zachytit vzájemné civilizační ovlivňování a budoucnost může ještě přinést zásadní revizi na problematiku vývoje (viz např. vliv latiny a univerzální středověké vzdělanosti na rozvoj evropských národů, problematiku masových transferů obyvatel dobyvateli apod.).

Současný pohled na civilizační vývoj ukazuje, že existovala vždy tendence k vytváření nadstátních ekonomických celků, která z počátku měla regionální rozměr. Dochází tak k vytvoření nejprve blízkovýchodního centra - od Egypta přes Mezopotámii až k civilizacím v údolí Indu, přičemž výslednice těchto vývojových tendencí je vznik univerzalistických monarchií jako asyrská, babylonská a perská. Konečné prosazení se myšlenky univerzalistického státu je pak naplněno v Římské říši, která spojuje do jednoho, byť vnitřně diferencovaného celku veškeré středomořské civilizace. To, že jejím základem nejsou pouhé myšlenky či touha po moci pak dokazuje další vývoj středomořské civilizace, kdy se zde udržují hospodářské a kulturní kontakty po celé další období bez ohledu na konkrétní státní formy. Obdobný civilizační proces podepřený ekonomickými vazbami můžeme pozorovat i v oblasti Dálného východu při formování civilizace v povodí čínských řek Chuan-che a Jang-c-tiang, nebo pro Severní Evropu v menším měřítku by bylo možno ukázat civilizační roli Hansy, jejíž kulturně ekonomický podíl na vytvoření severských států je neoddiskutovatelný.

Vliv vnějších faktorů na vytvoření a rozvoj národních sociálně ekonomických útvarů je tak jeden ze základních momentů, který by měl být v dalším bádání objasněn důkladněji, protože není pouze "čistou" historickou záležitostí. Na jeho objasnění čekají totiž další vědy, které musí svůj rozvoj opřít o dokonalejší bázi podmiňujících věd a mezi nimi i světová ekonomika. Vždyť vznik a vývoj univerzalistických států starověku a středověku má svojí analogii (i když samozřejmě na jiné ekonomické základně) v regionálních integračních pokusech. Přitom znalost skutečných historických procesů nám signalizuje určitou dávku opatrnosti vzhledem např. k představám o dalším vývoji postupně integrované Západní Evropy.

3.1 Vývoj civilizací

Pohled na konkrétní vývoj civilizací ve světle současných poznatků nám poskytne následný obraz.

Historie hominidů začíná podle dnešních poznatků *Ardepithecum ramidem* před 4,4 mil. let. Z tohoto hominida vznikly 2 typy *Australopitheců* – robustní (*robustus*) a drobnější (*africanus*). První bezprostřední předchůdce člověka – *homo habilis* – je datován do doby

vzdálené asi 2,4 mil. let. Ten měl již mozkovou kapacitu rovnou polovině dnešního člověka. Na rozdíl od australopitheků, kteří používali jako nástroje klacky a kameny, homo habilis začal pro jejich zdokonalení produkovat úštěpky z kamene. Toto údobí se nazývá olduvajská kultura, podle Olduvajské rokle ve Východoafrickém příkopu.

Nám známý další druh hominida – homo erectus – se objevil asi před 1,9 milióny let. Jeho mozková kapacita dosahovala již dvou třetin objemu současného člověka a za další milión let dosáhla tři čtvrtin. Pravděpodobným důvodem pro tento vývoj byla nutnost přizpůsobování se střídajícím se podmínkám a neustálé zdokonalování nástrojů (pěstní klín). Toto stadium se zahrnuje do tzv. kultury acheulen (podle obce Saint Acheul u Amiensu ve Francii). Homo erectus byl prvním známým hominidem, který se začal šířit z Afriky do Asie a Evropy. Bylo to způsobeno jeho schopností přizpůsobit si místní podmínky ke svému životu. V Asii začal např. používat bambus. Rozšíření homo erecta do subtropického a mírného pásma vedlo k jeho postupnému rozrůžňování a objevuje se celá řada forem (cca před půl miliónem let). Vzniká homo sapiens a jeho větev homo sapiens neandertalensis, přizpůsobená životu v subarktickém pásmu doby ledové (kultura mousterien – podle převisu Le Moustier, Dordogne, Francie). V teplejším období převládala otevřená sídliště, v chladném období obývali jeskyně. Charakteristický je zde rozvoj specializovaných kamenných nástrojů (škrabadla, vrtáky, rydla, čepele apod.).

Z archaického homo habilis, později než homo neandertalensis, vzniká homo sapiens – sapiens (cca před 135 tis. lety). Jeho prvním známým nalezištěm je opětovně východoafrické Omo a jeho postupná expanze je podle dnešních představ následující – před 90 tisíci lety na Předním Východě, před 67 tisíci lety ve střední Číně a před 50 tisíci lety v Japonsku.

Do Ameriky se soudobý člověk dostává před 15 tisíci lety a Evropu získává na úkor neandrtalců před 40 - 28 tisíci lety, Austrálie je osídlena před 38 tisíci lety a Šalamounovy ostrovy před 28 tisíci lety. Ověřené údaje zatím uvádějí, že poslední část pevniny, tj. Patagonie, byla osídlena před 11 tisíci lety. Tím byla v zásadě ukončena expanze moderního člověka. Příčinou byla interakce mezi mozkiem a okolím prostřednictvím lidské praxe a jednotlivé její stránky sehrávají v různých údobích nestejnou roli. Tyto stránky jsou vždy v určité proporcionalitě zastaveny.

Základní otázka pro řešení rozvoje člověka a jeho výtvoru (civilizace, kultury) – jakým způsobem dosáhl své expanze – je důležitá pro pochopení soudobého stavu. Aniz můžeme přispět k diskusím, zdali to byl člověk – výrobce nástrojů nebo člověk – mluvící, komunikující tvor, je nutno říci, že z hlediska naší koncepce v tom není rozdíl. Pro zdokonalení nástrojů člověk potřeboval předávat informace, komunikovat a akumulovat vědomosti. Na druhé straně zdokonalování nástrojů umožňovalo větší produkci, a tím i rozšiřování sociální pospolitosti hominida. Její rozvoj vyžadoval opětovně větší komunikaci. Šlo tak o prolínající se procesy, které se vzájemně podporovaly. Příčinou byla interakce mezi mozkiem a okolím prostřednictvím lidské praxe. Její jednotlivé stránky sehrávají v různých dobách nestejnou roli. Avšak tyto stránky jsou vždy v určité proporcionalitě zastoupeny.

Zásadní změnou, která pravděpodobně akcelerovala vývoj homo sapiens-sapiensis, byl nástup nové etapy holocénu před 13 tisíci lety, ve které žijeme dodnes. Změna podnebí (postupné oteplování) vytvořila příznivější podmínky pro rozvoj lidské společnosti.

Ekonomický systém lovců a sběračů byl v první řadě determinován prostorem, neboť pro své uživení potřeboval jedinec asi 25 km². Tím byly dány limity rozvoje, neboť příroda sehrávala rozhodující roli pro existenci společenství lovců a sběračů. Sběr rozhodoval o schopnosti sehnat potravu v dosahu rukou hominidů, zavedení oštěpů (luků a šípů) násobilo tyto schopnosti. Již prosté zvětšení tlupy umožňovalo pak pomocí organizace lovu zvýšení účinnosti práce a její dělby. Avšak hlavní energetickou potencií zůstávala individuální lidská síla. Proto ovládnutí ohně jako zdroje energie před 300 tisíci lety bylo obrovským pokrokem, umožňujícím zvládat nepříznivé přírodní podmínky, a jeho rozšíření do dalších oblastí světa. Přesto však tato společenství mohla existovat pouze do velikosti přirozené produkční kapacity území, tj. jejich rozvoj byl bezprostředně determinován charakterem klimatu a úrodností.

Zásadní zvrat přichází s nástupem zemědělství. Podle současných poznatků k němu došlo mezi 10 - 8 tisíci lety př.n.l., kdy lovci, sběrači natufské kultury v Sýrii, začali sklízet divoké obilí. Samotný proces šlechtění trval asi 2000 let, kdy pravděpodobně lidský výběr vedl k postupným mutacím. Znakem domestikace se stal silný vrcholový klásek a vejčité plevy se zřetelným kýlem a klínem. Se zvýšením závislosti stravy na zrně jako hlavním zdrojem uhlohydrátů, bílkovin, vitamínů a minerálních látek musela začít civilizace řešit problémy neúrody. A tak se objevilo mimo ozimé pšenice jako jařina proso a pro dotvoření stravy se počala pěstovat zelenina. Šlo o luštěniny, cibuli, česnek, ředkve, okurky atd.

Od 9. tisíciletí jsou zároveň zaznamenány tendence k domestikaci zvířat, kdy v pohoří Zagros (Irák) dochází k odchytu divokých ovcí, avšak chovat se začaly až kolem roku 3000 př.n.l. Nejdříve probíhala domestikace koz (11 tisíc let př.n.l.), domestikace hovězího dobytka měla více center – Írán, Indie, střední Evropa, východní Středomoří. Obdobně jsou známa tři centra domestikace koní (jihovýchodní a střední Evropa a Jižní Sibiř). V horských oblastech Asie došlo k domestikaci jaha. K domestikaci dalšího hospodářského zvířete - osla - došlo v severní Africe a zde byl také domestikován velbloud (4 tisíciletí př.n.l.). Avšak nejstarším domestikovaným zvířetem je pes, který, jak dnes ukazují genetické výzkumy, pochází z vlka. Ti pravděpodobně žili v symbióze s člověkem již v údobí loveckém (na konci pleistocénu a počátku holocénu). Jako o místu domestikace se uvažuje o severní Evropě.

Postupný rozvoj rostlinné výroby a domestikace zvířat vedl k růstu možností obživy, takže na km² mohlo žít až 20 obyvatel. To vedlo ke zvratu v osídlení. Místo kočujících lovecko-sběračských tlup vznikly zemědělské osady, které se pravděpodobně pohybovaly v kruhu na určitém území. Po určitou dobu byla obdělávána půda a po jejím vyčerpání se osada posunula na jiné místo. Na své původní místo se vracela až po obnově živin. Zvýšení produktu na osobu znamenalo také počátek sociální diferenciace. Začala se formovat společnost nejenom s vertikálními, ale i s horizontálními vazbami. Také se po 8. tisíciletí př.n.l. objevují stopy prvních textilních látek a ve východní Anatolii od 7. tisíciletí zpracování mědi na první nástroje a ozdoby.

3.2 Vznik měst

O produkční schopnosti a sociální organizaci prvotních zemědělských civilizací máme zatím ojedinělý důkaz – Catal Hüyük, kde mezi 7. a 6. tisíciletím žilo až 6000 obyvatel. Jsou zde důkazy asi o 1000 let trvajícím osídlení, které naznačuje plánovitost jeho výstavby na rozloze 13 ha. Ve vrcholném období zde bylo více než 100 domů a dalších 50 staveb bohatě vyzdobených malbami. Byly zde objeveny řemeslnické produkty z hlíny, dřeva, kostí, textilu i kovů (měď, olovo). Od samého počátku jsou důkazy o chování psů, ovcí i koz, později jsou i důkazy o hovězím dobytku.

Jiným důkazem produkčních a organizačních schopností je existence opevněného sídla „městského“ charakteru v Jerichu, kde existovalo sídliště již v 10. tisíciletí př.n.l. asi o 2 tisících obyvatelích, chráněných 8,5 m širokým a 2,1 m hlubokým příkopem a kamennou hradbou, širokou 1,64 m. Dalším obranným prvkem byla okrouhlá věž, která byla vysoká 7,75 m o průměru 9 m. Obyvatelé pěstovali pšenici, ječmen a čočku; chovali psy, pracovali s kamenem a kostmi, udržovali styky s Anatolií i Sinajským poloostrovem.

V 6. tisíciletí př. n. l. se v oblasti Chassunu (severní Irák) objevují první keramické pece a asi kolem roku 5000 př. n. l. se objevují první závlahové systémy na jihu Mezopotámie, což vede k takovému růstu produktivní síly, že dochází k možnosti vytvářet osady městského charakteru. Musíme si uvědomit, že nástup kovových nástrojů umožnil zvýšit produktivitu až 30krát. Obdobně závlahy vedly k možnosti dvojitý nebo trojitý sklizně za rok, což umožňovalo růst obyvatel v osadách a jejich přeměnu na města.

Vznikem měst se začíná měnit systém organizace výroby prvotních zemědělců. Ten byl původně založen na zemědělské osadě, která produkovala statky pro svou spotřebu. Jinak řečeno – představitelé obce rozhodovali o zapojení do dělby práce a také o rozdělení vytvořeného produktu. Znalost technologie byla znalostí celé osady (rodu). Individuum rozhodovalo pouze o způsobu provádění této technologie, a to zpravidla v kooperačním vztahu k ostatním.

Města změnila tuto strukturu. Stala se centrem organizace ekonomického a sociálního života několika osad. I když sama o sobě byla částečně postavena na zemědělské produkci ve svém okolí, soustřeďovala i část produkce vytvořené v osadách. Docházelo v nich k prohloubení dělby práce, neboť vznikala specializovaná skupina lidí zabývající se problémy správy, tj. vykonáváním veřejných prací, obrany, shromažďováním zásob apod. Zároveň se zde objevovaly skupiny řemeslníků a obchodníků, formovaly se i instituce zabývající se správou „duchovních záležitostí“. Zdá se, že kněží sehrávali v řadě prvních měst rozhodující roli, neboť chrám byl zpravidla centrem města. Chrámy se staly důležitou součástí přerozdělovacích mechanismů, které měly buď formu přidělového systému, nebo se s nimi obchodovalo. Pro potřeby přerozdělování bylo nutno vytvořit nějakou formu evidence, začaly vznikat první piktogramy.

Formování měst v Mezopotámii probíhalo ve 4. a 3. tisíciletí př. n. l., kdy vznikla řada městských států. Tím samozřejmě nebyl proces koncentrace ukončen. Naopak od 2. tisíciletí př. n. l. lze pozorovat jejich „integraci“ do větších celků, a nakonec vytváření říší (Sargon Veliký, později babylonská, asyrská říše). Jejich vznik byl ovlivněn výsledkem ekonomického vývoje, ale také byly příčinou kulturně politické popudy, které tyto státy „vyzařovaly“ do okolí.

3.3 Zemědělské civilizace a jejich rozvoj

Ekonomický rozvoj městských států vedl přirozeně k nárůstu obyvatelstva a ten k jejich expanzi do okolí. Také nárůst produkčních schopností měst měl za důsledek, že náhodná směna statku za statek se stala pravidelnou, začal vznikat všeobecný ekvivalent a s ním spjaté kategorie půjčky, úvěru, splátek atd. Přitom obchod se nevedl pouze s nejbližším okolím. Již pro údobí akkadské říše v 3. tisíciletí př. n. l. jsou prokázány obchodní vztahy s civilizací v údolí řeky Indu.

Zde se zemědělská civilizace začala rodit asi 6000 let př. n. l. pravděpodobně v oblasti Balučistánu (Mehrgark) a rozšířila se směrem k Indu. Zpočátku se jednalo o sociálně nerozvrstvené osady, během 3. tisíciletí př. n. l., pravděpodobně pod vlivem Mezopotámie, zde však dochází k urychlenému sociálně ekonomickému vývoji. Vznikají městská sídliště (Harpa, Mohendžo-Daró) jako střediska správy, obchodu a dopravy. Tato města s mnoha desítkami tisíc obyvatel byla obklopena řadou menších městských osad. Nejzajímavější z našeho hlediska je Lothal, ležící v ústí řeky Sabarmatu. Nalézal se zde pravděpodobně archiv a obrovský přístav, který byl větší než pozdější fénické přístavy Středomoří. V Lothalu byla objevena kulatá pečeť shodná s pečetěmi Bahrajnu a Mezopotámie. Zároveň byla objevena tři sídliště ležící na severním pobřeží Arabského moře, která mají archeologické artefakty podobné Harpské kultuře. Přitom neexistuje důkaz o hospodářském zázemí těchto osad. Z toho se usuzuje, že obchod s Mezopotámií šel přes moře. Vyzařování vlivu mezopotamských států bylo potvrzeno nálezy obdobných civilizací v Afgánistánu (Mundigak IV) a Íranu (Tepe Hissar III).¹

Zemědělská civilizace Číny se zrodila z neolitických kultur v 6. tisíciletí př. n. l., a to na základě domestikace rýže. Ve 3. tisíciletí př. n. l. se započalo formování civilizace městského charakteru v údolí Žluté řeky (legendární zakladatel císař Chuang-Ti). Archeologicky doložitelné důkazy o rozvoji státně organizované civilizace jsou z období Šan (2. tisíciletí př. n. l.), kdy máme důkazy o existenci řemesel (dílny řemeslníků). V této civilizaci se zhotovovaly nástroje z kostí a kamene, jsou důkazy o existenci textilu. Začalo se používat piktografické písmo a došlo k osvojení zpracování mědi a bronzu. Začal i rozvoj obchodu s nejbližším okolím.

Vznik zemědělských kultur a prvních městských center v Americe je postaven na bázi domestikace kukuřice (3. tisíciletí př. n. l.). Začaly se nejprve vytvářet rolnické osady.

¹ Číslo znamená civilizační vrstvu archeologického výkopu.

Přibližně v té době (2 300 př. n. l.) se objevuje i keramika. Po roce 1400 př. n. l. se začíná formovat první kmenový systém – Olmékové, kteří vytvářejí malé dědičné státy. Jejich centrem byla obřadní místa s mohylami. Vzhledem ke skutečnosti, že jinak oblast Olméků byla přírodně chudá, rozvinul se významný výměnný obchod se středním Mexikem. Olmékové také zavedli v pozdější době první hieroglyfické písmo, používané většinou k zápisům o astronomickém pozorování (asi 800 let př. n. l.).

Kolem roku tisíc př. n. l. se začíná formovat zemědělská civilizace Mayů v guatemalských horách a začíná se šířit na Yucatanský poloostrov. Začali v jeho nížině budovat systém odvodnění mokřin, což vedlo ke zvýšení produkčních schopností. Tím se vytvořily podmínky pro vznik městských center. V souvislosti s domestikací kukuřice se také rozvíjela v údolí řeky Oaxaka civilizace Zapoteků. Ta byla založena na zavlažování terasovitých polí. Také tato civilizace dospěla do stadia městských států (kolem roku 400 př. n. l.).

Specifické formování zemědělské civilizace nastalo na tichomořském pobřeží Latinské Ameriky. Zde jsou počátky formování civilizace spjaty s rybo-lovem, neboť bohatá pobřeží umožňovala získávání zdrojů potravy z moře. Tak můžeme pozorovat ve 4. – 2. tisíciletí př. n. l. vznik rybářských osad od kolumbijské Valdivie až po severochilské pobřeží. Od 2. tisíciletí př. n. l. se začínají stavět terasovitá závlahová pole na svazích And a dosažený přírůstek produkce dále umožňuje zvyšovat civilizačně kulturní úroveň. Potřeba regulace řek začala zároveň zvyšovat potřebu veřejných prací, což vedlo k nutnosti zdokonalování organizačních struktur ve společnosti.

Pravděpodobně nejznámější civilizace - egyptská - se také rodila od 6. tisíciletí př. n. l. zaváděním zemědělství v povodí Nilu. Zde sehrály přírodní faktory ještě větší pozitivní roli než v Mezopotámii. Nil totiž pravidelně zvedá svou hladinu, a tudíž nebylo nutné budovat protipovodňové hráze. Kanály sloužily k rozvádění závlah, a tím k dalšímu rozšiřování obdělávané půdy. Kolem roku 4000 př. n. l. byl již Egypt souvisle osídlen zemědělci podél celého toku Nilu a začala vznikat první města, která existovala jako centra kmenových svazů. Ty mezi sebou začaly vést boj o ovládnutí toku Nilu, kdy vítězství nakonec získalo Království horního Egypta (3000 let př. n. l.).

V téže době se začíná objevovat hieroglyfické písmo. Jeho vznik byl spjat s nutností evidence statků a vedení hospodářských záznamů, sloužících hlavně pro potřeby daňového systému. Vyvinul se zde specifický ekonomický systém. Egyptští panovníci reprezentovali jednotu země, a tudíž veškerá půda a ostatní podmínky výroby byly považovány za společné. Jejich reprezentantem byl faraón. Tím se panovník stal centrem hospodářské aktivity. Faraón svou pravomoc přenášel na nejvyššího úředníka – velkého vezíra, který kontroloval daně a justici. V jednotlivých oblastech – nomech – faraóna zastupovali místodržící, kteří měli k dispozici specifickou vrstvu osob dozírajících na vykonávání potřebných činností. Efektivní byrokratická vrstva dokázala udržet říši v chodu a v podstatě asimilovala všechny vlivy, takže egyptská civilizace se zdánlivě vyvíjela autonomně.

V egejské oblasti vznikl první stát na Krétě na přelomu 3. a 2. tisíciletí. Zemědělská produkce nebyla rozsáhlá vzhledem k charakteru ostrova – jednalo se hlavně o ječmen a pšenici. Specializace však vedla k tomu, že se zde ve velkém pěstovalo několik odrůd vína a hlavně olivy, rozsáhlé bylo i pastevectví. Svého kulturního a ekonomického rozkvětu dosáhla Kréta v první polovině 2. tisíciletí. Byl hlavně způsoben zapojením místních obyvatel do mezinárodního obchodu. Již před zavedením kovu je prokazatelný obchod s obsidiánem a soudobé poznatky umožňují Svého kulturního a ekonomického rozkvětu dosáhla Kréta v první polovině 2. tisíciletí. Byl hlavně způsoben zapojením místních obyvatel do mezinárodního obchodu. Již před zavedením kovu je prokazatelný obchod s obsidiánem a soudobé poznatky umožňují zrekonstruovat celou řadu přístavů a již v pozdní době bronzové zde máme doloženu profesi – stavitele lodí. Díky mořeplavbě zasáhl minojský vliv značnou část středomoří – Sicílie, Korfu, Peloponés až po Syrské pobřeží, takže vznikla pravděpodobně první námořní říše v dějinách.

Krétské oslabení a pozdější zánik s největší pravděpodobností způsobila obrovská erupce sopky na ostrově Théra (1470 př. n. l.), a tak přirozeným pokračováním bylo mykénské Řecko, které se vyvíjelo v úzkém kontaktu s minojskou Krétou. Zde v 15., 14. a 13. stol. př. n. l. jsou zaznamenány přestavby rozsáhlých pevností – paláců v Mykénách, Tirintu, Agrosu, Dendře, Athénách atd. Pád mykénské kultury byl způsoben agresí tzv. mořských národů kolem r. 1200 př. n. l. Pro zabezpečení fungování celého státu bylo nutno vykonávat i povinné pracovní činnosti. Pod tyto veřejné (nucené) práce spadala většina obyvatel těchto států. Jednalo se o práce související s budováním veřejných staveb (paláců, chrámů, zavodňovacích kanálů, cest apod.).

3.4 Diferenciace společnosti

Diferenciace dělby práce vedla i k sociální diferenciaci, jejímž smyslem bylo vystavět vertikálně organizovanou společnost, neboť tak bylo umožněno spojit veškeré zdroje a produkční faktory pro ekonomický rozvoj a růst. Na nejnižším stupni společnosti byli otroci, kteří povětšinou pracovali jen v domácnostech vlastníků. Jednalo se o válečné zajatce, dlužníky či osoby narozené z otroků. Otroek byl považován za věc, ale jsou známy i velmi úzké vztahy rodiny k otrokům. Na dalším stupni byli bezzemci, vykonávající nekvalifikované práce (nosiči, stavební dělníci, příslušníci pomocných profesí u dvora – sluhové, číšníci apod.). Výše stojící zemědělci či řemeslníci a pastevci měli také k ruce řadu specializovaných pomocníků a jejich sociální postavení bylo dosti vysoké.

Řídící a organizační struktura těchto civilizací byla odvozena od vládce, který reprezentoval jednotu společnosti, a to jak světskou, tak náboženskou. Tato jednotu byla předpokladem fungování takovéto civilizace, neboť její narušení mělo nutně za důsledek poruchu v produkční základně, a tím oslabení (zhroucení) celé civilizace. Vládce si zřizoval k výkonu funkce aparát, který umožňoval kooperaci jednotlivých ekonomických subjektů, přičemž se pravděpodobně jednalo o prioritní zabezpečení veřejně prospěšných prací –

chrámy, paláce, zavodňování. Tento aparát míval jak formu civilní správy, tak náboženské a zabýval se i výchovou vlastních „odborných“ pracovníků.

Vlastnické vztahy v těchto prvotních civilizacích zůstávají dodnes přikryty určitou rouškou tajemství a není zřejmé, zda existoval výrazný rozdíl mezi státním a veřejným vlastnictvím, do jaké míry se realizovala dědičnost teritoriálního místodržitelství, nemělo-li spíše charakter svěřenectví než individuálního vlastnictví moderní doby. Přes relativně dlouhodobé setrvávání tohoto systému a jeho značné rozšíření nelze popřít, že existoval v řadě různých variant při svém vývoji. Vlivy rodové kmenové společnosti z předchozího údobí, ovlivňování z bezprostředního okolí, přírodní podmínky, to vše vedlo ke vzniku svébytnosti každé kultury. Např. u Mayů a později Aztéků vidíme nerovnoprávné postavení občin, v Indii a jinde můžeme předpokládat zárodky formování kast (tzv. varny), které souvisely s postupným sociálním rozvrstvováním apod.

Vývojové tendence celého systému můžeme ukázat na dějinách Číny. Klasické vztahy ve vlastnictví byly ovlivněny expanzí státu Čou, který zcela přeměnil vztahy ve státě Šang (11. stol. př. n. l.). Poté následoval postupný rozklad občinové držby půdy a její koexistence se soukromou držbou (6. – 4. stol. př. n. l.). Následoval tlak státu k novému rozdělení půdy (občinové i soukromé) v období přidělového systému. Začalo tak vznikat velké vlastnictví půdy (3. – 8. stol. n. l.). Vidíme, že zde proběhl určitý velký cyklus, kdy došlo nejprve k postupné erozi role státu a později se projevuje snaha k její obnově. Posléze nastává další období snížení jeho role. Zdá se tak, že zpravidla v údobí krizí rostla role státu a v postupné evoluci se nejprve objevovala a posilovala nejprve držba a později soukromé vlastnictví. Bylo by tudíž nesprávné předpokládat, že u těchto ekonomických systémů neexistoval vývoj. Je však pravda, že řada těchto civilizací postupně zanikla, či se radikálně modifikovala díky válečným i mírovým kontaktům se svým okolím.

Pokud zobecníme naše stávající poznatky z rozvoje prvních civilizací, rýsuje se následný ekonomický model.

1. Postupný rozvoj domestikace zvířat a obilnin vede ke koncentraci obyvatel v příznivých podmínkách, většinou u velkých řek.
2. Tyto řeky mají nejen funkci poskytovatele úrodné půdy, ale také dopravní funkci. Snížení energetických nákladů na dopravu vytváří možnost propojit jednotlivá centra podél této dopravní spojnice.
3. Centrem takto vzniklých říší jsou zpravidla města s desítkami tisíc obyvatel, vyžadující pro své fungování vyspělý systém organizace, aby byl zabezpečen život obyvatel.
4. Zavedení kovů (měď, bronz) zvyšuje dále produktivitu a zároveň násobí nároky na dálkový obchod mezi civilizačními centry.
5. Keramika a kovy vedou k dalšímu rozrůznění dělby práce a ta k růstu produktivity.
6. Vznikají poměrně složité ekonomické systémy složené ze subjektů různého charakteru.
7. Tyto systémy jsou však relativně silně vázány na přírodní podmínky, v nichž vznikly.

4 Formování Evropy a jeho akcelerace. Převratná cesta Číny a vytvoření základu světové ekonomické soustavy

Mezi většinou historiků existuje shoda, že počátky soudobé civilizace evropského typu je nutno hledat na malém území Řecka, kdy po dórské invazi na troskách mykénského světa začíná budování klasické antické řecké civilizace. Ve specifickém horském reliéfu, protkaném malými řekami a v nížinách, ležících kolem nich, vznikly specifické státní útvary – polis. Tehdejší Helada nebyl nic jiného než kulturní pojem. Každý „stát“ měl svůj jazykový dialekt, politicko-právní organizaci, bohy i vlastní vojsko. Tato skutečnost jako důsledek geografických zvláštností navazovala na dřívější mykénské uspořádání. Lišila se však svou sociální strukturou a ekonomickými vztahy.

4.1 Formování Evropy

Proces zrodu polis můžeme pozorovat od 8. stol. př. n. l. Polis bylo v podstatě společenství. „Stát jsou totiž muži, ne hradby ani lodi bez mužů.“ Stát – polis, byl řízen shromážděním občanů, které vykonávalo moc přímo nebo si volilo své zástupce do orgánů správy. Centrem bylo město, sídlo státních orgánů. Velikost řeckých států byla od několika tisíc km² (Sparta – Laokonia a Messenie – cca 84 000 km², Athény a Salamína 2650 km²), ostatní měly rozlohu pouze několika set km² (např. Korint 880 km, Samoa 470 km, Aigina 85 km).

Hlavní základnou hospodářství většiny polis bylo zemědělství (pšenice, ječmen) a od 6. stol. př. n. l. se začaly rozšiřovat vinice a pěstování oliv i fíků. V podhorských oblastech bylo rozvinuté pastevectví (skot, ovce, kozy). Rychlý rozvoj obyvatelstva v některých oblastech (Athény, Korint) vedl k nutnosti zásobovat obilím ze vzdálenějšího okolí, což vyvolávalo nutnost vytvářet pravidelné obchodní vztahy, nejdříve s bližším, později se vzdálenějším okolím. Základem pro obchodování Řeků byly výrobky z řemeslných dílen, v nichž se živila značná část městského obyvatelstva.

Součástí rozvoje řecké civilizace byla migrace osob z jednotlivých polis, tzv. kolonizace. Ta navázala od 8. stol. př. n. l. na migrační pohyby mezi 12. - 18. stol. př. n. l., avšak lišila se od nich. V první fázi (osídlování Malé Asie) šlo o ukončení pohybu různých řeckých kmenů, které využily pádu chetitské říše a osídlily mocensky uvolněné východní pobřeží Egejského moře. Důvodem další kolonizace však byl již problém života řeckých polis. Růst počtu obyvatel a nemožnost dalšího rozšíření území komplikoval život v polis. Rostly sociální rozpory (dlužní závislost, pauperizace svobodných občanů). Řešení bylo nalezeno v tom, že část občanů byla plánovitě vysílána do zahraničí s cílem založit novou osadu – kolonii. Díky námořním tradicím se tak od poloviny 8. stol. př. n. l. vydávají tisíce organizovaných Řeků s podporou mateřské polis na osídlovací plavby po celém Středomoří a Černomoří. Tím vznikl systém osad, který umožňoval pravidelné obchodní spojení v celém středomořském i černomořském regionu.

V našem pojetí, kdy organizačně politické uspořádání společnosti je výsledkem ekonomických a sociálních procesů, nutně vzniká otázka – které procesy vedly tyto civilizace ke vzniku mnohonárodních centralizovaných států. Odpověď je asi ukryta ve dvou rovinách. První spočívá v rozvoji produktivních sil a druhá v charakteru ekonomických systémů.

První rovina rozvoje produkčních sil je dána možnostmi technologií, které byly aplikovány. Pokud se podíváme na archeologické důkazy, zjistíme, že došlo k řadě změn, násobících účinnost lidské práce. V oblasti konstrukčních materiálů byla zvládnuta masová (na tehdejší dobu) výroba železa (10. – 5. stol. př. n. l.), která umožnila řemeslníkům větší možnosti při konstrukci a výběru nástrojů. Např. pro tesaře se objevují rámové a zkracovací pily (800 let př. n. l.), vrták (400 l. př. n. l.), hoblík (50 let př. n. l.). Kovář získal kleště s otočnými klouby (500 let př. n. l.), vrtáky, zlepšené měchy pro tavbu železa apod. Od 8. stol. př. n. l. je známo užívání kladky, o 100 let později se objevuje obrábění materiálu na rotačním principu (soustruh) a o něco později rotační mlýnek, což mělo pozitivní vliv na vymletí obilnin.

Dřívější pákové lisy na olivový olej z Kréty byly zdokonalovány, ale revoluci přinesl vynález šroubu (Archit z Taranty asi 400 let př. n. l.). Asi od 2. stol. př. n. l. se pak začal užívat šroubový lis, který umožnil větší výtěžnost olivového oleje. Rozvoj mechaniky umožnil konstrukci čerpacího kola (600 let př. n. l.) a jeho pohon zvířecí energií (200 let př. n. l.) dále zvýšil možnosti rozvoje zemědělství. Obrovskou energetickou revoluci přinesl vynález vodního kola (100 let př. n. l.) a jeho další zdokonalování vedlo k vzestupu produktivity práce.

Rozvoj techniky v antické době se tak nejvíce uplatnil ve stavebnictví, při výrobě lodí, a hlavně v armádě, kde dosáhl velmi vysoké úrovně. Vývoj techniky a technologie neprobíhal pouze ve Středozeří. Význačný zdroj inovací byl i v Indii a v Číně, které taktéž dosáhly vysoké úrovně zpracování železa a jiných význačných úspěchů v rozvoji technologických principů. Vzestup hospodářství lze potvrdit i přímo vznikem přístavů na západním pobřeží Indie (Bharue, Sópániká, Kalján apod.), ze kterých se vyváží zboží do Římské říše, Malajsie, Indočíny i na Jávu. Jako příklad vysoké úrovně rozvoje metalurgie se uvádí 7,25 m vysoký a 6,5 tuny těžký železný sloup v Dillí, který dodnes není výrazněji poškozen korozí.

Čína jako první místo technologie vykovávání železa zavedla metodu lití (formy na nástroje jsou prokázány od 5. - 3. stol. př. n. l.), použila také jako první místo dřevěného černé uhlí. Od 2. století př. n. l. uměli čínští kováři vyrobit ocel a je známo i využívání zemního plynu a ropy. Známý je vynález papíru (105 let př. n. l.) a sklo se objevilo v 6. stol. př. n. l., i když značná část se dovážela ze Středomoří a Indie. V oblasti vojenské techniky obzvlášť proslul lukostříl a objevují se i vrhací stroje. V zemědělství se od 2. stol. n. l. objevují mechanické zavlažovací stroje a od přelomu tisíciletí se šíří vodní mlýny. Pokroku bylo dosaženo i v textilním průmyslu. Od 2. stol. př. n. l. jsou známy tkalcovské stavy a tkalcovský stav šlapací a tahací je někdy považován za čínský vynález. Vysoká úroveň čínských textilií je potvrditelná jejich odbytem od Říma až po Japonsko a Filipíny.

Druhý moment, vedoucí k vytvoření mnohonárodních centralizovaných států, byl ukryt v logice vývoje sociální struktury. Z počátku zde rozhodující roli sehrála rodová aristokracie, která si pomocí přivlastněné části produktů rolníků a řemeslníků udržovala svůj status. Velcí vlastníci půdy si pomocí práce otroků a sezónních zaměstnání zabezpečovali rozhodující podíl na výnosech zemědělství. Velmi se vyvinul systém dlužních nájemných pracovníků a dlužních otroků. Získávání otroků se obzvláště rozvinulo v kolonizačních polis jako zdroj levné pracovní síly. K zotročení nesloužily pouze dluhy, ale i války, pirátské přepadávání a hlavně obchod, kdy Řekové za svá zboží požadovali od různých kmenů otroky. Zvýšené výnosy na základě nasazených otrockých sil umožňovaly další rozvoj polis, což zvyšovalo celkovou poptávku po produktech v celém prostoru Středomoří a Černomoří. Tím byly do tohoto systému vtahovány pomocí rozvoje trhu další oblasti. Tato skutečnost vedla ke specializaci, hlavně v mateřském Řecku, na řemeslné výrobky, případně specializované zemědělské produkty – víno, olivový olej. Ostatní oblasti dodávaly do Řecka běžné zemědělské produkty – obilniny, dobytci a kovy.

S nárůstem významu směny dochází i k tomu, že v polis se usídlují i svobodní obyvatelé, nepocházející z původního obyvatelstva (v Řecku tzv. metoikové), kteří neměli plná občanská práva, ale žili jako součást ekonomického systému. Celkem v nejrozvinutější polis řeckého světa – Aténách bylo podle propočtů A. W. Gommese v Atice v roce 431 př. n. l. – 315 tisíc obyvatel. Vznikla tak obec, která jako první začala i teoreticky formulovat zásady rozvojové hospodářské politiky. V řecké polis se zrodila i ucelená představa ekonomicky fungujícího státu, závislého na hospodářských vztazích k zahraničí.

Obdobné charakteristiky můžeme přisoudit vývoji Říma a sledovat jeho přeměnu z vojensko-zemědělské republiky na obchodní a produkční centrum. Základním zvratem bylo dobytí Kartága, což znamenalo přesunutí ekonomické aktivity západního Středomoří z prostoru Tunisu do střední Itálie.

Kartaginská říše ve 3. století př. n. l. měla obrovský ekonomický potenciál. Její panství se rozprostíralo od Kyrenaiky až po Španělsko a jen v Libyi bylo 300 měst. Hlavní obilnicí byla oblast Empiria, tj. území jižního Tunisu, kde se rozkládalo více než 200 zemědělských osad, které kromě pěstování obilnin oplývaly množstvím koní, dobytka, ovcí a koz. Pouze městečko Leptis platilo daň 1 talent denně. Síla Kartága však spočívala v ovládnutí obchodu, tj. v ovládnutí zbožových toků, které mu zabezpečovaly obrovské příjmy. Z Afriky se dováželi sloni, slonová kost a otroci, ze Sicílie olej a víno, Elba sloužila jako zdroj železné rudy, Malta proslula tkaninami, Korsika voskem a medem, Sardinie obilím, kovy a otroky. Baleáry dodávaly mezky a ovoce, Mauretánie kůže, Španělsko zlato, stříbro a olovo. Pro cín jezdili Kartagiňané až do Velké Británie.

Velkými zdroji disponovala také nejdéle trvající helénistická monarchie – ptolemaiovský Egypt. Např. roční důchod Ptolemaia II. se počítá na 14 800 talentů a mimo Egypt dosahovaly výnosy (podle rozsahu ovládaného území od Izraele až po řecké ostrovy) až 10 tisíc talentů. Ukázkou celkových mobilizačních schopností království Ptolemaiovců je Appianovo tvrzení,

že ozbrojené síly čítaly 200 tisíc pěších, 40 tisíc jezdců a zásobu zbraní pro 300 tisíc mužů. Námořnictvo mimo 2 tisíc plavidel mělo disponovat 1500 válečnými loďmi.

Přesto všechny tyto říše podlely centralismu Říma a po připojení Galie a Británie vznikl jednotný hospodářský prostor, který podle různých odhadů, trpících značnou volatilitou, dosahoval 35 - 70 miliónů osob. Při prosazování centralizačních tendencí nejprve nahradil republiku principát a později v souvislosti s Diokleciánovými reformami tzv. *dominát*, který posílil roli armády a císař se stal panovníkem z boží vůle. Nejenom pro historiky, ale také pro ekonomy je nepřehlédnutelná otázka, proč došlo k rozpadu Západořímské říše. Značně rozsáhlá diskuse s řadou hypotéz není pro náš účel použitelná, neboť pouze jejich stručný výklad by zabral několik desítek stran. Proto ani nechceme vytvářet vlastní teorii, pouze načrtne problém ekonomického mechanismu.

Jak již bylo dříve řečeno, tendence k centralizaci byla výslednicí faktu, že zdrojem bohatství a síly se ukázaly následující faktory:

1. Rozvoj dělby práce, vázané na určité přírodní podmínky a role kooperačního efektu, prováděného centrální mocí. Tím byla násobena tvorba nadproduktu. Formy centrální moci byly různé (polis, velcí vlastníci otroků, stát).

2. Ekonomika tak byla konglomerátem různých situací. Existovaly vedle sebe zcela odlišné struktury – rodově–kmenová, otrokářská, ale i městská, která připomínala soudobou tržní ekonomiku. Fungování tohoto různorodého konglomerátu vyžadovalo jak fungování dopravní infrastruktury, tak i mocenského aparátu.

3. V momentu rozmachu těchto říší proudilo do rukou centra obrovské množství prostředků, které tak posilovaly celkové postavení říše oproti jejím sousedům. Prosazení neekonomicky zabezpečené neekvivalentní směny vedlo ke slábnutí soupeřů a zesílení říše.

4. Malá efektivnost otročké práce, vzhledem k minimální motivaci mas otroků. Čím bylo větší její rozšíření, tím více se podlamovala sociální struktura státu, která byla původně zainteresována na jejím rozvoji.

5. Vytvoření a centralizování bohatství vytvářelo „demonstrační efekt“ pro „barbary“. Ti neustále „infiltovali“ území říše, a to buď jako kořistníci, nebo spojenci a prosebníci.

6. Rozklad sociální soudržnosti státu, který vedl ke ztrátě schopnosti udržet v rovnováze vztah mezi a individuálním zájmem.

To s konečnou platností podepsalo rozsudek smrti nad Západořímskou říší, neboť rozdílné zájmy různých teritorií, navíc násobených „difúzí“ barbarů, nutně vedly k teritoriálnímu rozkladu a úpadku.

4.2 Čína a její rozvoj

Poněkud odlišnější byla situace Číny. Zde od konce 5. stol. př. n. l. začala systematická výstavba zavlažovacích kanálů. V polovině 3. století byl vykopán obrovský závlahový kanál „Čeng kuo“, dlouhý 120 km a na něj se začaly napojovat další kanály. Jejich existence ukazovala na nutnost vytvořit jednotný vodní systém. Když např. stát Čchi vystavěl pobřežní hráze, aby zabránil periodickým záplavám podél pravého břehu Chuang-Che, vody začaly

zaplavovat území států Čao a Wei. Další rozvoj zemědělské produkce se tak jevil jako nutnost najít odpovídající řešení.

Druhou zvláštností se jevil nižší podíl otrocké práce v zemědělství, neboť zde se zachovávala větší síla občin. V jejím rámci pak existovalo dosti silné hospodaření svobodného zemědělce. Největší uplatnění otroctví se nacházelo při těžbě rud a jejich zpracování. Proto základem rozporů bylo postavení rolnictva, což vedlo v 1. a 2. stol. n. l. k závažným povstáním (tzv. povstání Rudých obočí a Žlutých turbanů), která ukázala nutnost změnit celý systém, který dobudoval První císař.

Tato obrovská postava čínských dějin vytvořila prakticky ze šesti čínských států „Říši středu“, která bez ohledu na jednotlivé decentralizační tendence trvá dodnes. Je paradoxem dějin, že Čchinové, jejichž představitelem byl První císař, byli fakticky „polobarbarským státem“ na periférii čínské civilizace. Jeho boj za sjednocení skončil r. 221 př. n. l. zničením posledního samostatného státu Čchi. Sjednocení bylo ukončeno souborem reform, které vtiskly Číně dlouhodobou tvář. Šlo o správní reformu – vytvoření 36 komanderií, v nichž byli ustanoveni nezávislí guvernéri, vojenští velitelé a kontroloři. To zcela zničilo rodové moci bývalých vládců. Zároveň vytvořil rovnost před zákonem bez ohledu na původ a nové privilegované sociální skupiny vznikly okolo státního aparátu.

Unifikace byla provedena i v ekonomice. Peněžní reforma zavedla 2 druhy mincí (stříbrné a bronzové) a místo jejich vydávání jednotlivými městy či územími byl vytvořen státní monopol. Došlo k ujednocení váhových a délkových měr a centrálně byly vydány etalony. Sjednocení měr s výjimkou rozchodu kol vozů však nebylo příliš úspěšné. Také bylo zreformováno písmo.

Vznikla tak centralizovaná monarchie, jejíž počet obyvatel byl na počátku 1. stol. n. l. 54,6 miliónů. Systémem nucených prací byla dobudována Dlouhá zeď, která vymezila na dlouhé století hranice mezi kočovníky a Číňany, což vedlo k postupné „homogenizaci“ čínského obyvatelstva. Jejich odlišnost od okolí byla i důsledkem relativně autonomního vývoje řady technologií (hedvábí, porcelán, lak apod.), což vytvářelo u Číňanů pocit výlučnosti vůči okolí, takže na rozdíl od různorodé římské říše i po rozpadu chanské Číny zůstával pocit kulturní sounáležitosti.

Během 3. stol. n. l. začíná krize dosud popsaného vývojového procesu. Jako první se objevují jeho příznaky v Číně, kde se říše Chan rozpadá na 3 státy a kde propukaly neustálé války, trvající do nástupu dynastie Suej a opětovného sjednocení Číny v roce 589. Toto období výrazně poznamenalo vývojové tendence v Číně, neboť útoky kočovných kmenů na zeslabené čínské státy vedly k odlivu obyvatel z nejlidnatějších oblastí severní Číny z oblasti Žluté řeky a k nárůstu obyvatelstva, a tím i přenosu ekonomické činnosti k řece Jang-c'. Jižní Čína se tak stala hlavní základnou čínské kultury.

Na Dálném Východě lze zaznamenat transfery technologií z Číny. Korejská společnost, která se vyvíjela pod přímým vlivem čínské kultury, se stala zpočátku místem, odkud dováželi

japonští obchodníci technologicky náročné produkty. Od roku 607, kdy došlo k vyslání japonského poselstva, lze pozorovat proud kněží, učenců a řemeslníků, kteří transferují výsledky čínské kultury. Zásadní zvrát lze pozorovat v Japonsku v souvislosti s reformou Taika (645 - 650 n. l.). Transfery technologií vedly k postupnému zdokonalování domácích výrobků. Obzvláště se to projevilo v oblasti keramiky a zpracování kovů. Jejich vývoj lze dokumentovat na „kultovním nástroji“ Samurajů – meči. Ještě v 7. stol. bylo železné nářadí tak vzácné, že se jej používalo jako platidla, ale již od 12. století patřily japonské meče svou kvalitou mezi nejproslulejší exportní artikly.

Čína během středověku dále pokračovala v rozvoji svých produktivních sil. Od 3. stol. n. l. jsou archeologicky doloženy nálezy porcelánu, v 8. stol. n. l. je zaznamenán tisk buddhistických rukopisů, původně v blocích, později dochází k tisku na základě znaků a námořní džunka se začíná stavět také od 3. stol. n. l. Kormidlo jako prodloužený kýl se objevuje v 8. století, v Evropě až ve 13. století. Obrovským zvrát v rozvoji zemědělství bylo zavedení postroje s chomoutem, postraňky a oji mezi 3. - 7. stoletím. Šlo pravděpodobně o znalost, převzatou od kočovných kmenů. Díky tomu vzrostla energetická účinnost tahu zvířete. V Evropě se obdobné zařízení objevuje mezi 9. - 12. stoletím. Dalším zdokonalením dopravy bylo zavedení dvouvratových zdymadel v 9. nebo 10. století, což umožňovalo oboustranně překonávat jezy. V Číně však bylo použito pouze v malém měřítku. Nezanedbatelný pokrok dosáhla Čína i v zemědělství - nové druhy rýže, zlepšení závlah apod.

Podle soudobých poznatků můžeme říci, že Čína byla středověkým centrem vývoje technologií. Avšak v řadě případů možnosti těchto nových technologií zůstaly z různých důvodů nevyužity (střelný prach, diferenciální soukolí apod.). Vysoká vyspělost ekonomiky v Číně vedla také k zavádění papírových peněz na základě úvěrových listů. V roce 1023 vznikl státní monopol na vydávání dlužních listů garantovaných zlatem nebo stříbrem a k rozšíření papírových peněz došlo obzvláště za mongolské nadvlády. Tím vším byla Čína ekonomickou velmocí.

Její nadvládu v tehdejší světě lze dokumentovat následujícími čísly. V roce 1300 lze odhadnout počet obyvatel na 100 miliónů, v západní Evropě bylo asi 58 miliónů a podíl Číny na světovém HDP mezi léty 1000 - 1500 vzrostl z 22,7 % na 25 %.

4.3 Formace pobaltského regionu

Ve Středověké Evropě můžeme pozorovat proces vývoje civilizací na vzniku pobaltského regionu. Počátek jeho formování byl spjat s pronikáním kupců franké a později otonské říše do prostorů severovýchodní Evropy a Skandinávie. Zde pro nedostatek pramenů je velmi obtížné rekonstruovat stav před rokem 800. Pravděpodobně ve Švédsku (Uppland) se začal formovat první státní útvar, který započal svou expanzi do východní Evropy, kde žili Slované a Ugrofinové v kmenovém společenství. Organizované skupiny Skandinávců, známé pod jménem Varjagové, ovládly tyto prostory a zároveň se porušily.

Vliv Upplandského království se odrazil i v Norsku a Dánsku, kde se pravděpodobně pod švédským vlivem upevnila státní forma sociálního zřízení. Avšak rozvoj obchodu na Baltickém moři vyvolal vzestup Dánska. Důvodem bylo podmanění Sasů Karlem Velikým, kdy král Godfred vybudoval na jihu Dánska jako ochranu před Franckou říší obranný val Danevishe. Podél něj vznikla nová bezpečná obchodní cesta a Dánsko začalo získávat z poplatků a cel, uvalených jak na jižní pozemní, tak i severní mořskou cestu. Rozvoj vzájemného obchodu západní Evropy a Baltického regionu objektivně poskytl zdroje pro rozvoj Dánska.

Ekonomické zesílení znamenalo rozvoj tamější společnosti, a tím i nárůst expanze Vikingů. Zpočátku malé pirátské expedice se nakonec změnily v mohutná válečná tažení s cílem kolonizace a rozšíření do dalších regionů – vznik Normandie, dobytí Sicílie a jižní Itálie, účast na křížáckých taženích v Orientu. To vše bylo provázáno obchodním podnikáním v prostorách Atlantiku, Středozeří, Východní Evropy a Černého moře.

Vznikem ruských států, Polska a Litvy byla švédsko-dánská hegemonie na Baltiku oslabena a začíná tlak Německa na dobytí baltického prostoru, od 13. století realizovaný převážně křižáky, kteří na území pobaltských národů založili své státy. Že pokřtění bylo záminkou, lze ukázat i na jiném faktu. Roku 1161 se severoněmecké obchodní domy označují poprvé jako *Univeristas Mercatorum Romani Imperii* (Spolek obchodníků římského císařství) a r. 1199 uzavírají obchodní smlouvu s Novgorodem. Kolem roku 1190 se objevuje nový typ lodi Koga, která umožňuje lepší plavbu v podmínkách Baltického moře. Tak se začíná rodit Hansa, která sehraje důležitou roli pro další rozkvět severských měst.

Vytvoření Kyjevské Rusi od Baltiku k Černému moři dotvořilo systém obchodních cest a zároveň zapojilo východoevropský prostor do kontaktů s Východem – Chazarskou říší, která ovládala Povolžské stepi, a tím i obchodní cesty k Chorazmu a Číně. Tato cesta od Baltu směrem ke Kaspiku měla pravděpodobně velký význam pro ekonomický rozvoj ruského prostoru. Chazaři, kteří od poloviny 7. století ovládli Povolžské stepi, vytvořili bezpečný prostor pro obchod od Černého moře až k Aralskému jezeru.

4.4 Nová etapa rozvoje Evropy

Od 11. století začíná nová etapa rozvoje Evropy. Obzvláště viditelná je na vývoji počtu obyvatel, viz Tabulka č. 1. Vidíme, že celkově z 57,1 mil. obyvatel vzrostlo evropské obyvatelstvo na 80 mil. do počátku 14. století. Avšak během 14. století se projevila „demografická krize“, kdy nástup „černé smrti“ a dalších sociálních procesů (stoletá válka apod.) snížil počet na asi 55 miliónů. Odhady ztrát jsou obrovské. Např. v Anglii před „černou smrtí“ žilo 3,7 mil. obyvatel, okolo roku 1400 to byly 2 milióny, v Itálii poklesl jejich počet z 9,2 mil. na 5,5 mil. Ještě těžší byl dopad ve 14. století na východoevropské prostory, neboť zde již od poloviny 13. století proběhla mongolská invaze se značně devastujícími účinky. Avšak již 15. století vedlo k dalšímu nárůstu dynamiky evropského obyvatelstva a odhady pro počet obyvatel kolísají mezi 73,8 milióny až 87,7 milióny. Příčinou této dynamiky mezi léty 1000 - 1500 byly zásadní změny v Evropské civilizaci.

Tabulka č. 1: Počet obyvatel evropských zemí (v mil.)

Země	Roky	
	1100	1300
Německo	5,4	9,1
Francie	9,0	17,0
Velká Británie	2,5	4,1
Itálie	7,0	10,1
Iber. poloostrov	9,0	6,0
Rakousko-Uhersko	5,4	9,0
Balkán	7,0	8,0
Dánsko	0,5	0,7
Švédsko	0,4	0,5
Norsko	0,2	0,3
Švýcarsko	0,4	0,7
Belgie	0,6	1,2
Nizozemí	0,5	0,9
Rusko	8,5	11,0
Polsko	0,7	1,2
Ostatní	0,0	0,2

Zdroj: vlastní zpracování

V 9. - 13. století došlo k vzestupu produkčních sil v zemědělství. Rozvíjela se zemědělská technika (rozšíření těžkého pluhu s železnou odhrnovačkou, chomout atd.), hnojení, nastoupil systém trojpolného hospodářství. Zlepšení v zemědělství vyvolalo růst počtu obyvatel a demografické „přebytky“, tj. rolníci, kteří neměli šanci na uživení se, přecházeli do řídkěji osídlených oblastí. Tak vznikala kolonizace – Angličané se stěhovali do jižního Skotska, Francouzi do španělského pohraničí, němečtí a vlámsktí osadníci do Střední a Východní Evropy. Probíhala i vnitřní kolonizace, tj. dosídlení souvislých lesních masívů či předtím neobdělávané půdy. Ve starém středoevropském sídelním území se podle odhadů v období 1150 - 1400 počet obyvatel v průměru ztrojnásobil.

Na venkově došlo také k výrazným sociálním změnám. Na počátku feudalizace platili rolníci daň z míru (tributum pacis) vládci za dodržování pravidel míru. Tím se udržovala únosná pravidla pro život a vykonávání produkční činnosti. Zpravidla odváděli naturální daň, nebo vykonávali veřejně prospěšné práce (cesty, mosty, opevnění). Sedláci byli svobodní v tom smyslu, že vlastnili usedlost s poplužím nezávisle na druhých v kolektivu vesnice. Jednalo se o dědiníky (heredes), tj. držitele dědiny (předávali si půdu v rámci rodinného podílu). Míra osobní svobody rolníků záležela na konkrétních podmínkách té či oné země. Na územích bývalé Římské říše se dlouho udržovaly velkostatky, založené na práci otroků (nejdéle v Byzanci), otroci ještě v 10. století existovali i ve střední a východní Evropě. Avšak chyběly zde velkostatky. S postupným nárůstem křesťanství (křesťan nesměl být podle církevního práva zotročen) vymizelo otroctví během 11. a 12. století.

Prosazování osobní závislosti souviselo s charakterem středověké společnosti. Prioritu měly vazalské vztahy, rytířská sdružení, klášterní komunity, církevní klérus, kupecké gildy, řemeslnické cechy, městské komuny, selské obcíny. Tyto vztahy většinou vznikaly zdola, byly výrazem určitého hnutí ve společnosti (viz církevní a rytířské řády) a přinášely člověku jisté garance. V řadě organizací byl zachován zastupitelský princip. Znamená to, že středověká evropská společnost byla propletením vertikálních a horizontálních vazeb, které se lišily mírou zastoupení v jednotlivých oblastech. Upevňování společnosti tak bylo důsledkem upevňování těchto vztahů.

S rozvojem produkčních sil vlastníci domínií pochopili možnost zakládání dalších osad, získání větších výnosů. Panovníci si začali sami zvat kolonisty, přidělovali právo lokace církevním řádům, lokální vlastníci osídlovali další (většinou méně příhodná místa) nevyužitou půdu ve svém domínium. A tak nizozemští kolonisté osídlili ve 12. – 13. století bažinaté kraje Visly a Labe, německá kolonizace dorazila až do Transylvánie. Pro překonání těžkých začátků se v nově osídlených oblastech začala poskytovat emfytenze, tj. určitý typ právní ochrany kolonistů. Tak vzniklo právo holandské, francké, německé, tj. různé varianty svobod poskytovaných nově osídleným. Tato stabilizace individuálního vlastnictví vedla k novému diferenciativnímu procesu, který upevňoval majetkové držby na venkově.

Populační krize 14. století zvýraznila tendence šlechty podřídit obyvatelstvo tužší kontrole, jejímž důsledkem byla vlna znevolnění, která se obzvláště projevila v 15. a 16. století ve východní Evropě. Ve vyspělých oblastech však neuspěla, neboť zde se prosadil nový fenomén - vzrůst moci měst. Pro pochopení nové role měst ve středověku je nutno pochopit nejprve existenci města jako sociálního fenoménu. Koncentrace obyvatel automaticky vyvolává v život nutnost koncentrace statků na určitém teritoriu, a tudíž nutnost dopravní, skladovací a prodejní infrastruktury. Zároveň vznikají sociální vztahy mezi obyvateli a jejich konkrétní kulturní formy, které zase mají vliv na celou materiální infrastrukturu města (chrámy, hrady, domy, obchody, ochrana apod.).

Základní otázka dynamizace Evropy však není v tom, co mají všechna města stejné. Pokud by šlo o tuto stránku, pak si musíme přiznat, že největší města v 5. - 15. století se nenacházela na evropském kontinentu, nýbrž na Východě. Přesto však tato města, rozvíjející tradice předchozího vývoje, v konečném důsledku nedynamizovala rozvoj hospodářství tak, jako evropská města. Pravděpodobně základní rozdíl je možno spatřovat v odlišnosti pojetí této jednotky v sociálním systému státu. Středověké město v Evropě navázalo svou organizační a správní strukturou na dědictví antické polis. Tvořilo tak samostatnou správní jednotku s garantovanými právy. To vedlo i k formování systému vlastnických vztahů, které umožňovaly vytvářet samostatné vazby ke svému okolí. Nadání osady městskými právy znamenalo, bez ohledu na velikost, vytvoření samosprávné jednotky navenek vázané na celkový systém, uvnitř však spravované samosprávou. Oproti tomu Východní města měla charakter produkčních, obchodních a správních center, nejednalo se však o subjekt sociálně ekonomických vztahů sui generis, nýbrž o homogenní součást systému.

Evropská města však neměla autonomii pouze vnitřní, ale i vnější. Vstupovala do svazku s jinými domácími subjekty, často docházelo k vytváření i mezinárodních korporací. Disponovala vlastními ozbrojenými silami, daněmi, hospodářskou politikou a právem vůči obyvatelům. Oproti tomu města Východu byla plně podřízena vládci, který zde vykonával svá práva v celém rozsahu.

Města vznikala většinou jako střediska řemesel a obchodu. Tím se začala lišit od antické polis, která vznikala jako centra rodu (kmene). Středověká města přestala být místem života „zemědělských rentiérů“. Rozhodující roli zde hráli producenti a obchodníci. To byl další rozdíl od antické polis, kde část řemeslné produkce vyráběli neplnoprávní obyvatelé – metoici. Zároveň neexistence otroků vedla k zformování zárodků proletariátu, tj. obyvatel města, žijících z odměny za nájemnou práci.

Došlo tak k radikálnímu oddělení měst od venkova, evropské město se stalo sociálně ekonomickou jednotkou, fungující na jiných principech. Jeho existence se však ukázala jako nepostradatelná pro fungování státu. Město zabezpečovalo stabilní příjmy v penězích. Za to stát zajišťoval městům řadu výsadních práv. To vedlo i některé feudály k zakládání vlastních měst, přičemž jim byla udělována obdobná práva jako zemským (státním) městům. Vzhledem k soupeření s feudály o pracovní sílu a výsady, zabezpečující obchodní a produkční privilegia, stála města v proti-kladu zájmů k feudálům, což umožňovalo upevňovat panovnickou moc.

Obrovskou roli při zakládání a rozvoji evropských měst sehrála církev, a to ze dvou důvodů. První důvod spočíval v tom, že shromažďování lidí na určitém místě mohla církev pozitivně využít pro jejich ovlivňování. Zároveň církevní ochrana zabezpečovala tomuto shromáždění velkou míru bezpečnosti. Druhým důvodem byla možnost cestovat za obchodem po celé tehdejší křesťanské Evropě. To snížilo rizika obchodování (s výjimkou loupeživých rytířů a válečných dob) a celkové náklady na mezistátní obchod.

System řemeslnických cechů a kupeckých gild vytvořil sice regulaci na straně nabídky, ale v údobí slabého rozvoje tržního mechanismu umožnil na druhé straně udržet při životě samostatné výrobce. Jejich specializace a množství bylo dáno postavením města v dělbě práce a charakteru trhu (sídelní město, obchodní centrum apod.). Např. v Paříži bylo přes 300 cechů, v menších městech jejich počet nepřesahoval jednu či dvě desítky. Jejich členem byl pouze mistr, řídící dílnu s několika tovaryši a učedníky. Regulace nabídky byla prováděna jak z hlediska množství mistrů, tak i produkční kapacity a celkového objemu surovin. Tím si město udržovalo částečně sociální stabilitu a rozvíjelo se na základě poptávky.

Proto nepřekvapuje, že nejrychleji se rozvíjela města, mající výhodnou polohu z hlediska dopravy, neboť dopravní problém byl jedním z limitů, který musela každá civilizace řešit. Na jeho vyřešení závisela celková potenciální poptávka po produktech. Dopravní tepny byly zároveň zdrojem bohatství pro jednotlivá feudální teritoria. Např. koncem 14. století bylo na Rýnu 64 celních stanic, na Labi 35 a na Dunaji pouze v Horním Rakousku 77. Výhoda moře a jeho ovládnutí pro rozvoj tak byla zcela nepopiratelná až do poloviny 19. století, kdy nástup železnic a později letecké dopravy a nárůst podílu kvalifikované práce ve statcích poněkud

tuto dominanci snížil. Tato skutečnost byla později převedena do teze, že kdo ovládá námořní obchod, ovládá zdroje bohatství.

Uvědomění si tohoto faktu znamená pochopení příčin rozvoje síly obchodních republik v Itálii (Janov, Benátky, Pisa atd.) a měst v oblasti Flander a Brabantu, kde řešení transportního problému nevyžadovalo tak obrovské transakční náklady jako ve vnitrozemí.

Teritoriálně lze zaznamenat růst významu měst od 9. století v Itálii, v 10. století se formují města v Jižní Francii a v Porýní. Zde je jejich vznik usnadněn návazností na přežívající tradice pozdně antických měst. Během 11. století zasahuje proces zakládání měst Severní Francii, Brabantsko a Flandry, Anglii a Zaránskou oblast Německa. Města vznikají i na severním Balkáně. Do konce 13. století pak vidíme postupovat tento jev v pobaltském regionu, střední a východní Evropě.

Jejich existence měnila ekonomiku minimálně v lokální či regionální dimenzi, až to vyvolávalo střety s tradičními sociálními strukturami, organizovanými na základě využívání půdy. Proto se nelze divit, že již od 13. století tyto sociální konflikty přerůstají v otevřená válečná střetnutí měst s feudály. Také vznikaly rozpory uvnitř měst (boje proti patriciátu). Ať byly z historického pohledu tyto boje seberožpornější, z ekonomického pohledu města neustále sílila a neustále vnitřně přeměňovala charakter společnosti.

V první řadě šlo o velká města, která radikálně proměnila celou ekonomiku. Např. ve Florencii mělo žít v roce 1328 v obvodu městských hradeb 90 tisíc lidí. Bylo zde 10 tisíc dětí, které se učily číst a 600 chlapců s výukou latiny, matematiky, logiky a dialektiky. Žilo zde 1500 cizinců, 600 notářů, 60 doktorů a ranhojičů, 100 lékárníků. Působilo zde 80 bankovních domů a jiných finančních ústavů. Z celkového počtu obyvatel 30 tisíc osob pracovalo ve 200 dílnách na zpracování vlny.

Středověká města musela řešit řadu logistických problémů. Lze to ukázat na skutečnosti, jak složité muselo být fungování Prahy jako sídelního města císařství. Koncem 14. stol. odhaduje V. Lorenz počet obyvatel na 80 tisíc, z toho počet zaměstnanců církve na 4800, dvora a vojska na 2200 a univerzita dosahovala asi 10 000 osob. Jenom pro minimální spotřebu masa to znamenalo přihnát ročně 24 000 kusů dobytka, tj. při 100 tržních dnech to znamenalo 240 ks dobytka za den. Při špičkách se dá předpokládat až 1000 ks dobytka za den. K doplnění tohoto faktu musíme uvažovat potřebnou píci, provoz jatek, seno, úklid, vodu, čištění města. Obdobně si můžeme představit problém s topivem a jinými nezbytně nutnými činnostmi pro život takového města.

Vzniklá síť měst (královských i poddanských) okolo roku 1300 zahrnovala v našich zemích 111 sídel, v roce 1400: 167. K nim je nutno připočíst 136 městeček v roce 1300 a 389 v roce 1400. Tato fakta ukazují, že postupný rozvoj, spjatý nejenom s velkými, ale i menšími městskými sídlišti, vytvořil podmínky pro rozvoj zbožně peněžních vztahů, změnil sídelní strukturu a tím i nutné předpoklady pro nástup nové etapy ekonomického rozvoje Evropy.

5 Transformace středověké Evropy a formování koloniálních systémů

Evropa 14. a 15. století přestává být rytířskou společností klasického středověku. Přestože si zachovává řadu formálních znaků středověku, dokonce je i rozvíjí (viz např. šlechtická titulatura), ve vyspělých oblastech Evropy již začínají převládat zbožně peněžní vztahy. Ty začínají determinovat chod událostí. Stačí se podívat na události ve Středomoří. Křížové výpravy, vedené myšlenkou na získání Svaté země, končí dobytím Konstantinopole pro posílení obchodního postavení Benátek. Již od 13. století začínají války mezi Pisou a Janovem a později mezi Janovem a Benátkami o získání kontroly nad středomořským obchodem.

5.1 Transformace středověké společnosti v Evropě

V italských městských společnostech začíná vznikat nový duch. Křesťanský ideál askeze, který viděl smysl života v duchovních hodnotách, je nahrazován představou štěstí ve smyslu uspokojování jak duchovních, tak i materiálních hodnot. Tato nová společnost, formálně uznávající struktury a hodnoty středověké společnosti, je však již budována na zcela jiných základech. Vnitřní struktury společnosti jsou výsledkem nové organizace městského života. Ovládnutí venkova městem znamená i vnitřní restrukturalizaci venkova.

Pronikání peněz na venkov mění i formu závislosti na venkově. Vzájemné vztahy, založené na vnitřní uzavřenosti a bezprostřední sounáležitosti jedince s kolektivem, se přeměňují na formu finančních plateb. To je obrovský zvrat v charakteru společnosti. Člověk, předtím determinovaný svým postavením ve společnosti, přiřazený k různým skupinám, které mu předepisují normy chování, se najednou dostává do zcela nové situace. Pokud zaplatí předepsané finanční částky, v zásadě splnil svou povinnost vůči sociální organizaci a může se začít rozhodovat bez ohledu na druhé. Vzniká tak prostor pro jeho individualizaci. Peníze tak přestávají být prostředkem směny, přeměňují se v sociální fenomén, jehož role je univerzální. Jsou tak koncentrátem nové kvality vztahů mezi lidmi, umožňují překonávat sociální vztahy a měnit postavení individua ve společnosti. Bez pochopení této skutečnosti nejsme schopni porozumět nově vznikající společnosti a nově formujícímu se jednání člověka. Peníze tak začaly sehrávat roli nástroje, bojičeho tradiční uspořádání společnosti, a také nástroje, pomáhajícího budovat nové struktury.

Ekonomickým základem těchto změn 13. - 15. století ve městech je rozptýlená manufaktura, tj. vznik propojení domácích výrobců pomocí faktora. Ten rozdělával zakázky jednotlivým domácnostem, financoval nákup surovin a zajišťoval odbyt na trzích. Pomocí peněz a organizační struktury vznikala tak možnost pravidelné výroby pro stále rostoucí domácí i vnější trhy.

Rostoucí role peněz v ekonomice se projevovala v rozvoji peněžních institucí, především bank. Centrem, z něhož se banky šířily, byla Itálie. V Janově byla směna peněz již ve 12. století nazývána „banchetti“ a ve 13. a 14. století se zde začaly rozvíjet bankovní domy. Jejich

zřízením se začaly rozvíjet finanční obchody a pro zvýšení stability tyto bankovní domy přijímaly formu skupinového vlastnictví nebo existovaly jako městské či státní instituce. Vznikají různé typy směnných prostředků, používaných pro platby a převody. Od 13. století jsou známy lettera di pagamento (platební listy) a od 14. století lettera di cambio (směnné listy). Začínají je používat nejenom kupci, ale také různé osoby, cestující po Evropě (bohatí studenti, státní činitelé apod.). Tyto platební a směnné listy dosáhly již ve 13. století takového rozšíření, že v Champagni a Provinci vznikla speciální místa, kde je bylo možno realizovat. V 15. století se tyto obchody rozšířily do Lyonu, v 16. století do Besanconu a Piacenzy a začaly se v nich realizovat obraty v rádech miliónů peněžních jednotek.

Jestliže transformace středověké společnosti ve vyspělých oblastech měla podobu nástupu renesance, pak v méně vyspělých oblastech byla změna provedena jako boj proti církevnímu univerzalizmu. První známkou moderní krize bylo husitství. Odvržení nadřazeného postavení církve nad společností v podobě přijímání podobojí znamená vážný útok na církevní hierarchii, ale také znamená vznik první moderní revoluce, kde hybatelem společenských přeměn je integrace měst a venkova. Veškeré vojenskohistorické práce na téma husitských válek se shodují v tom smyslu, že udržet stálá polní vojska znamenalo obrovskou ekonomickou zátěž pro české země a bez podpory měst by byla jejich existence nemožná. Právě tato zátěž vedla města k příklonu ke šlechtě a porážce polních vojsk táborského a sirotčího svazu.

Vliv středověké společnosti se v husitství uplatňoval v tom, že v čele tohoto hnutí byli feudální válečníci, kteří si dokázali posílit svou roli i na úkor měst. Jenomže nastartovaný proces rozkladu středověké společnosti byl hlubší, než aby mohl být zvládnut zbraněmi. Problém byl v tom, že Hus se svým programem hledání pravdy vytvořil možnost, aby člověk hledal odpovědi na problémy sám, a nikoliv prostřednictvím církevní instituce. V tomto smyslu se stává popíratelem univerzality papežství, která byla přijatým dogmatem, a předchůdcem Martina Luthera, který již zcela veřejně vyhláší právo na svobodu evangelia a ve svém důsledku vede k „zesvětštění“ církve. Církev se stává správcem duchovního života, nikoliv nadřazenou složkou, určující život jedince. To ve svém důsledku vede k vytváření obrazu člověka, nadaného právem odmítat dogmata a soustředit se na svou existenci.

5.2 Formování koloniálních systémů

Vzestup Evropy, vzniklý na základě efektivního využití možností řemeslné výroby, byl výsledkem uvolnění prostoru pro seberealizaci člověka. Nástup nových poměrů otevíral možnosti pro individuální aktivity jedinců, což se projevilo především u Nizozemí. To samo o sobě nestačilo, byla to pouhá potence, která se mohla realizovat pouze za předpokladu možnosti nárůstu ekonomické aktivity.

Kdybychom se podívali očima dnešní ekonomické teorie na Evropu 15. století, pak veškeré předpoklady pro další růst byly koncentrovány v Itálii. Ta disponovala vlastnictvím technologií, množstvím univerzit a dalších vzdělávacích zařízení, tvořili zde lidé hodni Nobelových cen. Byla střediskem finančního světa, měla nejužší kontakty s tehdejšími

světovými trhy. Janovské loďstvo kralovalo západnímu Středomoří a Benátské východnímu Středomoří.

Pro pochopení rozvoje je pak zásadní otázkou, proč se Itálie nestala lídrem změn v Evropě a naopak od 17. století prožívá zřetelný úpadek. Proto, aby mohla růst produktivita práce a tím i využívání moderních technologií (v té době nástup manufaktury), musí se patřičně zvětšit trhy. Tyto nové trhy však nebyly záležitostí Středomoří. Ekonomická aktivita se začala přesouvat do Atlantiku. Základním důvodem přesunu této aktivity se stal proces zámořských objevů a s tím vznikající proces získávání kolonií.

Počátek portugalské expanze byla snaha zmocnit se afrického zlata. Musíme si uvědomit, že touha po zlatě v Evropě 15. století nebyla dána fetišistickou či mystickou představou zázračného kovu, ale strážlivou ekonomickou potřebou. Rozvoj zbožné peněžních vztahů vyžadoval další potřebu peněz. Vzestup celkové produkce zboží při nedostatku zlata znamenal rozkvět těžby drahých kovů, avšak přírůstky těžby byly nižší než přírůstky celkové produkce. Navíc nižší cenová hladina pak znamenala, že Evropa ve směně s Asií neustále ztrácela. Obdobné procesy nastávaly i se stříbrem, takže snaha o překonání měnové krize přístupem k dalším zdrojům měnových kovů byla zcela přirozeným zájmem. Proto Portugalci zahájili nákladné plavby okolo Afriky. Pokud by se dostali ke zdrojům afrického zlata, znamenalo by to pro ně obrovskou výhodu.

Tyto plavby však vyžadovaly náklady, a tak se musel najít zdroj, který by je umožnil financovat. Ten byl nalezen v otrokářství. Že šlo o lukrativní záležitost, dokazují čísla o výši dividend: 1450 – 707 %, 1453 – 650 %, 1458 - 507 %. Tak se stalo Portugalsko otrokářskou velmocí a začalo financovat výpravy do Indického oceánu. První výprava Vasco da Gamy do Indie byla sice geografickým a vědeckým úspěchem, ale hospodářsky nepřinesla téměř nic. Avšak ukázala možnosti, které se naskýtají. Druhá výprava Pedra Alvareze Cabrala za použití děl dokázala, přestože se vrátilo ze 13 lodí pouze 6, zabezpečit zisk 100 %. V roce 1502 se plně projevila převaha Portugalců, kdy 19 lodí pod vedením Vasco da Gamy zlikvidovalo indicko-arabskou flotilu o 70 plavidlech, v kýlové formaci rozstříleli nepřátelské loďstvo a stali se tak vládci Indického oceánu.

Vytvoření systému obchodních faktorii a ovládnutí přilehlého území však vyčerpalo možnosti Portugalska. Problém byl v tom, že Portugalsko nedisponovalo žádnými velkými zdroji. Počet jeho obyvatel v roce 1417 dosahoval 1,0 mil. a v roce 1527 – 1,1 miliónu. Velkého rozmachu dosáhl Lisabon, který měl v polovině 16. století již 100 tisíc obyvatel. Avšak obrovský rozsah osad rozložených od Ceuty až po Macao a Timor vyžadoval značné náklady na jejich udržení. Těmito zdroji Portugalsko neoplývalo. Vojensko-ekonomická realita ukázala, že Portugalci v každém bodě jejich impéria byli velmi slabí, a nedokázali tak čelit tlaku soupeřů, a tak vypukla vzájemná válka evropských mocností.

Jak vidíme z Tabulky č. 2, Španělsko na přelomu 15. a 16. století patřilo mezi ekonomické velmoci. V zásadě Španělsko přestalo znovudobytí maurských území a mělo pouze jediného konkurenta v Evropě – Francii. Jeho síla byla násobena neexistencí církevního rozštěpení a

měla i svůj vliv v rozštěpení Itálie a Německa. Proto vytvoření říše, nad kterou nezapadalo slunce, nebylo pouze záležitostí schopných conquistadorů, ale také hospodářského spojení s Novým světem. Jestliže roku 1504 vypluly ze Sevilly do Ameriky 3 lodě, v roce 1507 to byly již 32 lodě a v roce 1517 již 63 loděa lodní ruch nadále vzrůstal.

Tabulka č. 2: Základní ekonomické ukazatele světa v r. 1500

Stát (území)	Počet byvatel ¹⁾	HDP ²⁾	HDP/osoba ³⁾
Švýcarsko	650	482	742
Belgie/Nizozemí	2380	1941	826
Dánsko/Norsko	900	635	705
Švédsko/Finsko	880	518	609
Německo	12 000	8112	676
Itálie	10 500	11 555	1100
Francie	15 000	10 912	727
Velká Británie	3940	2815	714
Portugalsko	1000	632	632
Španělsko	6800	4744	698
Východní Evropa - Rakousko	15 500	7651	493
Ex SSSR	16 950	8475	500
Severní Amerika	2800	1120	400
Jižní Amerika	17 500	7288	416
Čína	103 000	61 800	600
Indie	110 000	60 800	550
Japonsko	15 400	7700	500
Ostatní Asie	55 400	31 301	565
Afrika	46 000	18 400	400

¹⁾ v tisících, ²⁾ v miliónech, 1990 mezinárodní dolary, ³⁾ 1990 mezinárodní dolary

Zdroj: sestaveno na základě Maddison (2002)

Španělé, kteří se usídlili na opačné straně Atlantiku, okamžitě začali s obrovským vykořisťováním. Přestože většinu mrtvých Indiánů neměla na svědomí krutost a chamtivost Španělů, nýbrž nemoci, můžeme tvrdit, že značná část domorodců přežila díky církvi a jejímu pojetí, že Indiáni jsou také lidé a pozdějšímu pochopení nutnosti pracovní síly pro tvorbu statků. Kontaktem se Španěly došlo v Latinské Americe k demografické katastrofě. Její přesný rozsah je obtížně číselně vyjádřitelný, údaje hovoří o snížení populace mezi léty 1500 a 1600 v Mexiku ze 7 miliónů na 2,5 mil., v Peru ze 4 mil. na 1,3 miliónu obyvatel. V jiných částech to bylo méně, přesto počet obyvatel Latinské Ameriky poklesl v uvedeném údobí z 17,5 mil. na 8,6 mil.

Americké civilizace se vyvíjely dále svou cestou po celý evropský středověk. V Mexiku na kulturní dědictví Olméků navazují další civilizace. Nejvýznamnější je Teotihuacan, který se poprvé objevuje asi 200 let př. n. l. a vrchol rozkvětu prožívá v letech 1 - 700 n. l. Ve své vrcholové podobě byl Teotihuacan městským státem postaveným podle plánu, kdy kolem

náboženského střediska existovala řada paláců a čtvrtě řemeslníků (stavebnictví, hrnčířství, opracování obsidiánu). Byly zde i čtvrti obchodníků a vojáků. Jeho úpadek dodnes není vysvětlen a jeho zničení je zahaleno tajemstvím.

Další velká civilizace se rozvíjela na Yukatánském poloostrově v podobě Mayské civilizace, která v letech asi 200 - 975 prožívala své klasické období. Jejím základem byl rozvoj zemědělství, keramiky, textilu a obchodu. Hlavním plavidlem zde byly boby kakaovníku, které se v této funkci udržely ve Střední Americe až do 19. století. Pro zabezpečení spojení se stavěly silnice, jejichž povrch byl upraven z kmenů a cementu a jsou dodnes považovány za vynikající inženýrská díla. Mayové žili v městských státech, jejichž velikost nebyla příliš velká. Např. největší pozdně klasické město Tical mělo pravděpodobně 10 tisíc obyvatel. Není jasné, zda zde existovaly určité formy konfederací či federací těchto městských států. Pádem Teotihuacanu začíná expanze Toltéků ze severu Mexika, která končí obsazením Mayských států kolem roku 1000. Z následných bojů vyšli vítězně Aztékové, kteří se ukázali jako nejlepší vojáci, ale zároveň i organizátoři vyspělého hospodářského systému. Byl založen na rodech (klanech), které vlastnily půdu a rozdělovaly ji mezi jednotlivé členy. V případě nedostatku půdy vznikly „chinampas“, tj. plovoucí zahrady s vysokou intenzitou výroby, které se udržely dodnes.

V oblasti řemeslné výroby docházelo k dělbě práce mezi jednotlivými oblastmi. Vzhledem k tomu, že mexičtí Indiáni prakticky neznali kovy, jednalo se o kultury doby kamenné. Důležitou roli mělo sopečné sklo – obsidián a pro své fyzikální vlastnosti často nahrazovalo kovy. Jejich zpracovávání bylo v počátcích. Zlato sbírali v podobě valounů či je rýžovali, obdobně měď nacházeli v přírodních valounech. Stříbro, které se vyskytuje v čisté podobě zřídka, bylo vzácné. Z konstrukčních materiálů užívali samozřejmě keramiku a dřevo a textilní látky zhotovovali z bavlny. Ve stavebnictví se používal kámen, keramika a dřevo.

Na tomto základě vybudovali Aztékové města, která svou úroveň dosahovala úroveň evropských středověkých měst. Existovaly zde vodovody, dlážděné ulice i pravidelný půdorys výstavby. Tenochtitlan, se kterým se setkal Cortez, měl asi 300 tisíc obyvatel a předčil cokoli, co mohl tento španělský dobyvatel vidět v Evropě.

Pád této indiánské civilizace byl způsoben uspořádáním státu. Aztécká říše byla konglomerátem rodů a občin spravovaných teokratickým vladařem. Aztékové byli úzkou vrstvou válečníků, ale ne vojáků v evropském smyslu. Oni sami, a nikoliv občané byli státem. Rozdíl v kvalitě armád byl obrovský a pomoc rebelujících indiánských kmenů rozhodující.

Snadná integrace do španělské koloniální říše pak byla pochopitelná. Zničení válečníků neznamenalo výraznou změnu postavení ostatních sociálních skupin. Patriarchální otroctví bylo vystřídáno formou feudální závislosti obcí, veřejné práce byly předtím součástí života, takže jejich převedení na nové pány nečinilo závažné společenské problémy. Některá města, jako Tlaxcallan si udržela svůj status, i když v novém uspořádání.

Obdobně probíhal vývoj v Andské oblasti. Kolem let 1 - 800 se rozvíjela kultura Močiků a od 9. století do r. 1420 kultura Čimuanců. Rozdíl byl v tom, že zdejší civilizace již dosáhly počátečního stadia doby bronzové. Např. stříbro a měď se těžily v Holgoku poblíž Cajamarky a dodnes se zde napočítaly zbytky 5000 obydlí. Základem však byl rozvoj zemědělství, založený na rozvoji závlah a používání vysoce účinného hnojiva guana. Textilní průmysl užíval bavlnu, vlnu, ale také péřové tkaniny, velmi rozvinutá byla výroba keramiky, která často zobrazovala realistické momenty jejich života.

V horských oblastech jižních And zaujala mocenské postavení říše Tiahuanaco, která se na severu střetávala s říší Huari. Po jejich pádu a v následujících bojích vyrůstá říše Inků, která po zničení všech soupeřů kolem roku 1500 ovládá obrovské území od Chile až po Kolumbii a na východě je omezena brazilskými pralesy. Její zemědělství, založené na terasovitých polích, bramborách, kukuřici a umělém zavlažování, bylo výsledkem dlouhodobého vývoje. Inkové je nejen zdědili, ale také rozvinuli a rozšířili a jejich hydrografická díla dosáhla značné dokonalosti. Základním nástrojem ekonomiky incké říše byla mita, tj. pracovní povinnost obcí, buď obdělávat pole pro inku či práce na veřejných statcích (cesty, stavby, dopravování nákladů apod.). Dokonale uplatňovaný systém pomocí desátkového systému a registrovaný pomocí kipu umožňoval zajistit fungování tak obrovské říše. Inkové postavili cesty, zavedli poštovní stanice a noclehárny. Jako válečníci věnovali obrovskou pozornost udržování vojska na základě mobilizace obyvatel.

Pokud zobecníme úspěch Španělů v 16. století v Americe, byl výsledkem technologické převahy (polní zbraně, jezdeckví) a historické náhody, že obě říše vznikly nedávno a objevení vojsk Corteze i Pizzara bylo načasováno do příznaků sociální krize těchto říší. Byl však mezi nimi rozdíl. U Aztéků vojenská skupina tvořila menšinu vyčleněnou z jednotlivých rodů, u Inků byly často povyšovány celé rody. U Aztéků existovala silná sociální nerovnost projevující se v celé společnosti. Inkové byli, s výjimkou vládnoucí skupiny, relativně sociálně stejnorodí. I z hlediska systému správy existovaly odlišnosti. Aztécký stát byl v podstatě kmenovým svazem a spolky městských států, incký stát byl centralizovanou monarchií. Tyto rozdílnosti se projevily i v ekonomice. V Mexických státech existovali řemeslníci a rozvinutý obchod se všeobecným ekvivalentem (kakaovými boby), v Andské oblasti existovala pouze výměnná činnost mezi oblastmi, koordinovaná centrem. Jejich oboustrannou slabostí byl fakt, že disponovaly pouze početně slabými válečnickými vrstvami, které nebyly spjaté s životem celé společnosti.

Důsledky dobytí tak obrovských říší a získání jejich bohatství byly pro ekonomický rozvoj „Starého světa“ velmi významné. Příliv drahých kovů do Evropy prostřednictvím Španělska vyvolal nejprve „cenovou revoluci“ ve Španělsku a později v ostatních evropských státech. Vzrůst poptávky ve Španělsku zpočátku stimuloval výrobu, avšak tento podnět se nejvíce promítl do vzrůstu poptávky po luxusním zboží. Díky nerovnoměrnosti rozdělení jejího přírůstku nebyl stimulován rozvoj celého hospodářství a luxusní předměty začaly být dováženy hlavně z Flander a Brabantu. Stoupaly prudce ceny vlny, potraviny zaostávaly. To vedlo k realokaci produkčních faktorů. Hospodářská politika Filipa II, který se systémem

maximálních cen pokusil regulovat nutný vzestup cen potravin, jichž byl nedostatek, se ukázala jako neúčinná. Následné neúrody vyvolaly pohyb cen směrem vzhůru a španělské produkty se staly nekonkurenceschopnými. Navíc byla produkční schopnost hospodářství podlomena zničením Morisků, tj. potomků Maurů, kteří zůstali v rámci španělského státu.

To vedlo ve svém důsledku k růstu ekonomické činnosti ve Francii, a hlavně v Nizozemí, které bylo tehdy součástí habsburské španělské monarchie. Zde v polovině 16. století bylo 350 měst a více než 3000 městeček, z nichž Gent měl přibližně 20 tisíc a Antverpy 100 tisíc obyvatel. Podlomení samostatného postavení španělských měst znamenalo zmenšení případné konkurence a Nizozemí tak nabíralo neustále na větší důležitosti pro ekonomiku španělské říše. Náklady Španělska na velmocenskou politiku byly obrovské. Na španělském trhu tak začala prosperovat celá ekonomika západní Evropy a přes kulturní vzestup a mocenské postavení v rámci světové ekonomiky se „paraziticky“ rozvinula další centra, založená na ekonomické síle a postupně narůstající politické a vojenské moci.

Prvním bylo Nizozemí. V zemědělství již zde neexistovaly jiné než peněžní dávky a cenová revoluce je snížila do té míry, že vlastníci půdy ztráceli svůj sociální význam. Sedláci bohatli prodejem svých přebytků na trzích, což jim umožnilo uvolnit se z feudální závislosti. Vzestup cen na španělském a později na celoevropském trhu umožnil zvýšení tržeb za průmyslové produkty, což umožnilo nizozemským podnikatelům vyšší akumulaci kapitálu a zvýšení kapitálového vybavení, vedlo k nárůstu celkové produkce. V provinciích Holand a Zéland začalo docházet ke krizi cechů a v textilním průmyslu, stavbě lodí a jiných odvětvích začaly vznikat koncentrované manufaktury. Začala vzrůstat role obchodu v rámci rozvoje a Nizozemí se stalo obchodní velmocí. Začaly vznikat společnosti pro obchod s Indiemi, které se sjednotily roku 1602 do Východoindické společnosti. Ekonomické prvenství Nizozemí v 16. a 17. století lze vyčíst z Tabulky č. 3.

Snaha po rozšíření trhů se projevila v plánované expanzi do Indického oceánu. Již v roce 1584 se podařilo dostat do služeb portugalského loďstva „průzkumníka“ Jana van Linshotena a začalo postupné pronikání do těchto prostorů. To předznamenalo počátek konce portugalské nadvlády v Indickém oceánu. To je možno rozpoznat i ze zámořského obchodu s Východem společností Estado, stvořené portugalskou korunou. Jestliže v roce 1574 byly její příjmy 275 mil. reisů, výdaje činily 233 milióny. Do roku 1607 vzrostly příjmy na 355 mil. reisů a výdaje na 235 miliónů. V roce 1634 byly příjmy pouze 217 miliónů reisů a výdaje 200 miliónů.

Tabulka nám taktéž signalizuje stagnační tendence od roku 1500 v oblasti Asie a Afriky. To je způsobeno zhroucením tradičních obchodních vztahů, a tím i zbrzděním mezinárodní dělby práce a specializace. Z hlediska absolutní úrovně proces ztráty dynamiky ještě není příliš patrný. V řadě případů byla dokonce zjevná kulturní převaha některých asijských civilizací oproti návštěvníkům.

Tabulka č. 3: Základní ekonomické charakteristiky světa v letech 1600 a 1700

Stát, území	Počet obyvatel ¹⁾		HDP ²⁾		HDP/osoba ³⁾	
	1 600	1 700	1 600	1 700	1 600	1 700
Švýcarsko	1000	1200	880	1 253	880	1044
Nizozemí	1500	1900	2052	4 009	1368	2110
Dánsko/Norsko	1050	1200	873	1177	831	981
Švédsko/Finsko	1160	1660	841	1486	725	895
Velká Británie	6170	8565	6 007	10 709	974	1280
Německo	16 000	15 000	12 432	13 410	777	894
Francie	18 800	21 471	15 589	21 180	841	986
Itálie	13 100	13 300	14 410	14 630	1100	1 100
Portugalsko	1100	2000	850	1708	773	854
Španělsko/Belgie	9840	10 770	8977	10 376	912	963
Východní Evropa - Rakousko	19 450	21 300	10 836	13 130	557	616
Ostatní Evropa	1858	1894	981	1169	528	617
Býv. SSSR	20 700	26 800	11 447	16 222	583	611
Severní Amerika	2300	1750	920	827	400	473
Jižní Amerika	8600	12 050	3757	6 371	437	529
Čína	160 000	138 000	96 000	82 800	600	600
Indie	135 000	165 000	74 250	90 750	550	550
Japonsko	18 800	27 000	9600	15 390	520	570
Ostatní Asie	65 000	71 800	36 725	40 567	565	565
Afrika	55 000	61 000	22 000	24 400	400	400

¹⁾ v tisících, ²⁾ v miliónech mezinárodních dolarů, ³⁾ 1990 mezinárodní dolary

Zdroj: Sestaveno na základě Maddison (2002)

Otázka je, proč tyto země – minimálně alespoň Čína – nepokračovaly dále ve své dynamice. Problém se nedá zredukovat pouze na zahraniční obchod, jeho kořeny jsou hlubší a souvisejí se sociálně-ekonomickým systémem těchto zemí. Centralizace těchto kultur a koncentrace zdrojů vedla k situaci, kdy značná část obyvatelstva byla vyřazena z rozhodování. V rámci ekonomického systému zde existovali vědci, schopní úředníci, kteří v ničem z hlediska rozhledu nezaostávali za svými evropskými protějšky. Nebyl to tudíž problém rasový nebo kulturní (ve smyslu kultury jako formy uspokojování potřeb). Základní odlišnost byla v možnosti užívat místní zdroje v souladu s potřebami rozvoje samosprávných komunit a jedinců.

Stačí poukázat na méně známou epochu objevných plaveb Číňanů a jejich obchodní expanzi. Již v roce 210 př. n. l. je zaznamenána výstavba loděnice a císař Wu-Ti (141 - 87 př. n. l.) vysílá roku 111 př. n. l. námořní expedici, která objevuje ostrov Hainan. Ve 3. stol. n. l. jižní čínský stát Funan se stává námořní velmocí v našem pojetí. Čína navazuje diplomatické styky s Indií. V roce 644 n. l. vyplouvá expediční loďstvo k obsazení Koreje. V roce 1280 je v čínských přístavech soustředěno loďstvo s 3500 plavidly na expedici Mongolů do Japonska. Je však zničeno „božským větrem – Kamikadze“, což znamenalo záchranu Japonska. Za 13

let poté Kublajchánovo loďstvo zničilo javanskou flotilu a Číňané ovládali západní část dnešní Indonésie. Nástup dynastie Ming vede v 15. století k dalším expedicím do Indického oceánu. Admirál Čeng Che v roce 1407 upevňuje postavení Číňanů v jihovýchodní Asii, jeho jedna z dalších expedic v roce 1414 dosahuje Perského zálivu a Rudého moře. V důsledku těchto expedic vzrostla čínská emigrace do oblasti Jihovýchodní Asie a zvýšil se obchodní obrat s těmito zeměmi. Avšak během dalšího vývoje ve druhé polovině 15. století došlo k uzavření Číny. Důvodem bylo přenesení císařského sídla z jižního Nankingu do severního Peking. Vzhledem k dosti silnému postátnění čínské ekonomiky to znamenalo i převod jádra obchodu na sever, a tím i prosazení vnitrozemských obchodních cest. Ztráta prostředků znamenala oslabení fu-tienských obchodníků, kteří do té doby kontrolovali značnou část obchodu.

Problém rozvoje čínské ekonomiky tak byl zbrzděn čínským státem, kdy existovaly nejenom kontrolní mechanismy podobné evropským středověkým cechům, ale hlavně charakterem ekonomického systému. V Evropě docházelo ke srůstání zájmů státu a producentů, kdy producenti potřebovali stát pro řešení řady úloh – snížení rizika, ochrana před feudály apod. V Číně stát kontroloval produkci, aby měl zaručené příjmy a zároveň, aby nedocházelo k přílišné „nerovnováze“, která by mohla narušit fungování státně – byrokratického aparátu. Stručně řečeno – stát zde neexistoval pro producenty, ale producenti pro stát, tj. pro určité sociální skupiny, žijící z centrálního státního přerozdělování.

Nápor Evropanů od 16. století pak postupně likvidoval mocenské postavení Číny na Dálném Východě. První byli Španělé, kteří vypravili z Mexika eskadru v roce 1564 a tak od roku 1565 dochází k systematickému dobývání Filipín. Jejich krokem bylo nejenom získání politické moci nad původním obyvatelstvem, ale také vyhnání čínských obchodníků, kteří zde sídlili již od 10. - 13. století.

Přímo katastrofální důsledky měla tato fáze budování koloniální soustavy pro ekonomický rozvoj Afriky. Prvním důvodem bylo přerušení transsaharských obchodních cest, což znamenalo nejenom faktickou stagnaci vývoje vnitrozemí, ale rozvoj pobřežních obchodních cest byl mimo vliv Afričanů, a tím i výnosy z jeho provozování byly odčerpány mimo Afriku. Tím nedošlo k adekvátní náhradě zdrojů pro rozvoj tohoto kontinentu. Ovládnutí námořních obchodních cest v Indickém oceánu vedlo ke zničení prorůstových momentů na východoafrickém pobřeží. Jejich dobytí Portugalci v 16. století znamenalo zároveň i izolaci těchto oblastí od vnitřku kontinentu.

Potřeba pracovních sil ve vylidňující se Americe vedla k chápání Afriky jako rezervoáru otroků. Přestože neexistují přesné údaje, hovoří odhady o tom, že v 16. století bylo do Ameriky dopraveno 900 tisíc otroků, v 17. století 2,75 mil., v 18. století 7 mil. a v 19. století 4 mil. Jako minimum je uváděno 10 miliónů celkově. Avšak to jsou dodaní otroci. Otázka je, kolik na jednoho otroka v Americe připadlo mrtvých ve vzájemných bojích a při transportu. Střízlivé odhady hovoří o 50 - 75 miliónech.

Navíc bohaté trhy Asie a Ameriky vedly v 17. - 18. století obecně k odklonu zájmu Evropanů v 17. - 18. století od Afriky. Porážka Portugalců od Ománského sultanátu v 17. století dostala východní Afriku zpětně pod vliv Arabů, ovšem v Mosambiku zůstali pevně zachyceni Portugalci. Jejich vzájemné soupeření tuto oblast vyčerpalo.

Důležitou otázkou je i to, proč Nizozemci s rozvinutým peněžním hospodářstvím nepřinesli do oblastí svého vlivu stejný (obdobný) ekonomický rozvoj jako ve své zemi. Důvodem byla asi skutečnost, že ekonomické systémy těchto zemí místo toho, aby se revolucionalizovaly kontaktem se světovým trhem, začaly degradovat, neboť neměly adekvátně připravenou ekonomickou strukturu na tyto podněty. Kontakty s vyspělým trhem uzavírali nikoliv místní producenti, ale místní vládcové, které zajímaly pouze určité stránky transakcí – tj. zisk pro sebe, a nikoliv proces stimulace ekonomické základny státu. Na druhé straně, vývoz z kolonií byl redukován tak, aby nebyly narušeny ceny v Evropě. Také transfery ze zisků šly do Nizozemí, což snižovalo akumulaci kapitálu v koloniích a zvyšovalo v mateřské zemi.

Rozšíření trhů pro Evropu od 16. stol. nemělo pouze význam pro západní Evropu, jak by se z dosavadního líčení mohlo zdát. Nárůst poptávky po produktech zpracovatelského průmyslu a převedení značné části obyvatel do jejich výroby znamenalo pro střední a východní Evropu zvýšení poptávky po zemědělských produktech. Obzvláště je to patrné na vzestupu „renesančního“ Polska, které se v té době stalo velmocí. Jeho vliv zasahoval do Moskvy, na pobřeží Černého moře a do dnešního Rumunska. Jeho ekonomický rozkvět je nejlépe vysvětlitelný z Tabulky č. 4.

Tabulka č. 4: Cenová relace 1 hektolitrů pšenice v evropských zemích

Země	1540 - 1543	1590 - 1599
Nizozemí	100	100
Velká Británie	65	100
Francie	100	130
Španělsko	135	170
Itálie	120	155
Německo	55	85
Polsko	30	45

Zdroj: Wyczanski (1973)

Cenové rozdíly znamenaly, že Polsko začalo získávat značné prostředky z vývozu obilnin do západní Evropy. Tento vzestup se nejvíce týkal majitelů půdy, což nerovnoměrně rozkládalo dodatečné důchody. V západní Evropě skutečnost dodatečných příjmů vedla k ekonomickému poklesu významu feudálů, v Polsku tomu bylo naopak. Je pravda, že se rozvíjela i města (nejvíce centrum exportu, Gdaňsk), ale šlo povětšinou o jejich funkci jako správních center. Úroveň řemeslné výroby byla v průměru nižší než v západní Evropě, a proto majitelé velkých statků často dávali přednost exportu luxusního zboží, poptávka po něm rostla, a to stimulovalo ekonomický růst západní Evropy. V konečném důsledku se tak snížily

možnosti dynamiky rozvoje místní produkční základny. Paradoxně proces rozvoje produkční základny v západní Evropě vyvolával spíše „de-industrializační“ tendence ve východní Evropě.

Obdobné tendence můžeme pozorovat i pro české země, byť ne v tak extrémní podobě a zbytek střední Evropy (Slovensko, Maďarsko, Rakousko, Slovinsko) je vtažen do válečných operací, takže zde nemůžeme konstatovat nic jiného, než stav stagnace (v lepším případě) až do 18. století.

6 Manufaktura a průmyslová revoluce - Evropa centrem světa

Během 17. století byl prosazen proces ekonomické akcelerace Evropy, trvající od 11. - 13. století, do formy její nadvlády nad světem. Na tomto kontinentu se začala tvořit nová výrobní základna, která Evropu odlišovala od ostatních částí světa. Její princip byl v tom, že z rozptýlené manufaktury vzniká centralizovaná manufaktura. V ní se plně prosazuje specializace a dělba práce.

6.1 Vznik a vývoj manufaktur

Vzestup produkčních technik mezi 15. a 18. stoletím nabýval akcelerace pod vlivem rozvoje praxe. V první řadě šlo hlavně o mořeplavbu. Základní problém dálkové mořeplavby - měření polohy - vyžadoval přesné určení času, protože existuje nutnost porovnávat rozdíl mezi Greenwichským poledníkem a polohou. To vyvolalo nutnost zdokonalování hodin a toto zdokonalování vedlo nakonec k výrobě dokonalých chronometrů koncem 18. století. Výroba hodin vedla k nutnosti rozvíjet přesné strojírenství a ke zdokonalování produkčních procesů.

Rozvoj taktéž nastal v textilním průmyslu, kde byly zavedeny postupy jako šlapací klikový pohon, tkalcovský stav pro tkaní několika stuh naráz (1621), pletací stroj (1589), zdokonalení válcovacích technik apod. Obrovský rozvoj nastal v hornictví, které muselo řešit problémy jako odčerpávání vody (tlaková, sací čerpadla), přeprava materiálu apod. S růstem měst musely být zdokonalovány principy vodního hospodářství – přívod a kanalizace vody. Docházelo i k „informační revoluci“. Rozvoj knihtisku nabral rychlé obrátky. Jestliže Gutenberg začal tisknout knihy mezi léty 1440 - 1450, pak v roce 1500 bylo v Evropě asi 250 tiskáren a celkový počet výtisků byl již 40 tisíc. Nárůst knih vedl k celkovému rozvoji znalostí. Avšak tím došlo i k nutnosti opustit univerzální jazyk vzdělanců – latinu, protože většina obyvatel neměla univerzitní vzdělání. Pokud mělo být zabezpečeno šíření poznatků, muselo k tomu dojít ve všeobecně (pro národ) pochopitelné formě, a tak se začíná od 17. století v některých zemích prosazovat tendence poskytovat vzdělání v domácím jazyce.

Prosazování nové výrobní základny však nebylo bezproblémové. Naopak v řadě zemí musel být vybojován zápas vůči cechovnímu systému. Problém spočíval ve skutečnosti, že růst produkce v manufakturách rozvracel tradiční středověké pojetí regulovaného trhu, a tak ohrožoval postavení cechů. Změny v technologiích, organizaci výrobního procesu, rozšíření trhů začaly postupně dynamizovat evropskou ekonomiku z hlediska produkční struktury (teritoriální alokace, organizace produkčních struktur, oborové a odvětvové změny). To vyvolávalo nutnost změnit i sociální struktury a hospodářskou politiku. Merkantilismus jako hospodářská doktrína začal od 17. století vítězně tažen Evropu a v 18. století vytvořil z ní kontinent, který se lišil od všech ostatních. Tyto změny se nejvíce projevíly ve vzestupu Velké Británie.

Anglie ve středověku nepatřila k významným ekonomikám evropského kontinentu. Ve srovnání s Francií či Německem neměla nijak významně rozsáhlý trh, avšak v 16. a 17. století

vidíme nástup dynamiky populace. Počátek jejího vzestupu, který se odrazil i v populačním růstu, neboť změna životních podmínek umožňovala zvýšení populace, je datován polovinou 16. století. Století mezi roky 1540 - 1640 vedlo k úplné změně anglické společnosti, která se plně začala věnovat ekonomickým záležitostem. Předpoklad pro rozvoj – rozšíření trhů – znamenal nutnost námořní expanze. Vzestup námořního obchodu se samozřejmě projevil i v růstu loďstva. Zásadní význam pro rozvoj anglické mořeplavby měla výprava F. Drakea v letech 1577 - 1580 kolem světa. Tím byl dán směr i forma anglické koloniální expanze. Avšak v 17. století byla britská expanze do této oblasti zbrzděna Nizozemci, kteří se v této oblasti zmocnili aktivity. Pro budoucí hospodářskou expanzi do zahraničí muselo dojít k vítěznému střetu se Španělskem, neboť jeho ovládnutí světových oceánů neumožňovalo Angličanům přemýšlet o ničem jiném než o pirátských výpravách. Teprve zlomení této nadvlády mohlo umožnit vybudování stabilních ekonomických kontaktů, majících význam pro dlouhodobý vývoj.

Bylo by však nesprávné vidět rozvoj Anglie ve stejných obrysech jako Portugalska a Španělska. Většina získaného bohatství byla totiž zpětně investována do rozvoje produkční základny, a nikoliv do zvýšené spotřeby šlechty a dvora. Největší rozvoj začaly zažívat venkovské oblasti, které nebyly omezovány cechovními předpisy – např. Manchester. Rozvíjela se další odvětví - sklářství, mydlářství, výroba střelného prachu apod.

Celkový objem zahraničního obchodu vzrůstal. V roce 1712 činil objem exportu 6,9 miliónů liber a import 5,8 mil. liber a do r. 1770 se export zvýšil na 16 miliónů liber a import na 13,4 miliónů liber. Velká Británie začala kralovat v 18. století světovému zahraničnímu obchodu (viz Tabulka č. 5).

Tabulka č. 5: Zahraniční obchod světa v letech 1720 – 1780 (celkový obrat, v miliónech liber)

Státy	Roky		
	1720	1750	1780
Velká Británie	13	21	23
Francie	7	13	22
Rusko	8	14	17
Španělsko	10	14	18
Ostatní Evropa	24	41	51
Španělská Amerika	10	15	20
Indie	9	9	10
Britské kolonie	2	3	1
USA	-	-	4
Ostatní	5	10	15
Svět	88	140	180

Zdroj: Mulhall (1969)

Politická rozdrobenost Evropy byla jednou z příčin urychlení ekonomického rozvoje. To je považováno za jeden z faktorů, proč Evropa akcelerovala rychleji než Čína. Jak vyplývá z předchozích faktů, rozvoj technologií byl ve 14. - 18. století funkcí rozsahu trhů, zavádění nových technologií stimulovalo vnitřní trh sekundárně. Důvod je možno nalézt v odporu cechovní výroby. Do konce 15. století byl v Evropě, až na výjimky, podnik založen na rodině. Rozklad rodinných vazeb jako základu produkce probíhal od 16. století postupně, a tudíž funkce technického pokroku byla omezena, neboť rozhodujícím zájmem řemeslníků bylo udržení postavení na lokálním trhu.

6.2 Počátky průmyslové revoluce v letech 1770 - 1870

Jak již bylo v předchozí kapitole řečeno, největší míru dynamiky hospodářství prožívala v 18. století Velká Británie. Díky tomuto rozvoji se Velká Británie svoji ekonomickou strukturou přiblížila Nizozemí a počátkem 19. století jej předstihla. Celkově se Velká Británie stala po napoleonských válkách vůdčí zemí světa. Její dominance je patrná i z následující Tabulky č. 6, která nám ukazuje základní ekonomické charakteristiky světa počátku 19. století.

Tabulka č. 6: Základní ekonomické charakteristiky světa v r. 1820

Státy, území	Počet obyvatel ¹	HDP ²	HDP/osobu ³
Švýcarsko	1829	2342	1280
Nizozemí/Belgie	5789	8817	1523
Dánsko	1155	1417	1274
Švédsko/Norsko	3555	4169	1172
Velká Británie	21 226	36 232	1707
Německo	24 950	26 349	1058
Francie	31 246	38 434	1230
Itálie	20 176	22 535	1117
Portugalsko	3297	3175	963
Španělsko	12 203	12 975	1063
Vých.Evropa/Rakousko	39 815	27 253	684
Rusko/Finsko	55 934	38 623	690
USA	9981	12 548	1257
Kanada	816	729	893
Jižní Amerika	21 220	14 120	665
Čína	381 000	228 600	600
Indie	209 000	111 417	533
Japonsko	31 000	20 739	669
Ostatní Asie	89 000	50 486	565
Afrika	74 208	31 010	418
Austrálie/Nový Zéland	433	211	487

¹ v tisících, ² v miliónech mezinár. dolarů 1990, ³ v mezinárodních dolarech 1990

Zdroj: Maddison (2002)

Pro postavení Británie si musíme uvědomit, že v té době fakticky ovládla Indii a do jejího impéria patřila také Kanada, Austrálie a Nový Zéland, tj. objem trhu britského impéria tvořil 148 889 mil. dolarů. Základním zvratem v celém pojetí ekonomiky byl přechod k tovární velkovýrobě. Ten se nemohl uskutečnit bez několika předpokladů, které můžeme rozdělit do tří skupin:

1. Technologické.
2. Ekonomické.
3. Sociálně politické.

V rámci technologických příčin byla nejdůležitější změna v oblasti energií. Nedostatek energií v 18. století vedl Velkou Británii k masové těžbě uhlí, což vyvolávalo problémy s těžbou. Bylo zapotřebí hlavně odčerpávat spodní vody, které se stávaly limitem těžby, a to vedlo k rozvoji parního stroje. Velký podíl parních strojů existoval v textilní výrobě.

K obrovské revoluci dochází v „informatice“. Koncem 18. století vzniká železný lis zrychlující tisk a v roce 1812 - 1814 začíná se s tiskem s pomocí otáčivého válce. Tím bylo umožněno tisknout londýnské „Times“ rychlostí 800 výtisků za hodinu. Tato skutečnost vedla pak k možnosti masově rozšířit noviny, které se stávaly základní informační základnou pro společnost.

Zároveň postavení parního stroje na kola a železné kolejnice provádí revoluci v pozemní dopravě, vmontování parního stroje do trupu lodi revolucionizuje lodní dopravu. Tím, že se lodní doprava stává časově méně závislou na přírodních faktorech, vytváří možnost pravidelného (a spočítatelného) spojení mateřské země se zámořskými trhy. Tato změna má vliv na celou koloniální soustavu, neboť zámořské trhy se stávají součástí ekonomiky. Pravidelnými dodávkami je možno zabezpečit fungování továren, i když vzdálenosti jsou velké. To, co bylo v 15. století nepředstavitelné, se na přelomu 18. a 19. století stávalo skutečností. Produkční proces v mateřské zemi se propojoval s produkčním procesem v dalekých zemích a začala se tak rodit jednotná světová ekonomika.

Popsané technické změny vyvolaly transformaci sociální struktury Anglie. Začala se vytvářet moderní dělnická třída. Proletáři, tj. námezdní pracovní síly nevládní výrobní prostředky, se stávají jednou ze tříd, ovlivňujících společnost. Jejich sociální postavení se během napoleonských válek zhoršovalo. Proces rozvrstvení společnosti na protikladné skupiny a snižování významu námezdně zaměstnaných lze vyvodit i z toho, že důchod nejvyšších sociálních skupin se do roku 1889 zvýšil o 94,8 %, u pracujících o 38,5 %. Tím byl dán i problém této společnosti jako momentu soupeření dvou základních tříd.

Obdobný vývoj jako Velká Británie následovaly Spojené státy americké. Již před svým osamostatněním 13 britských kolonií představovalo značný trh. Počet jejich obyvatel byl v roce 1774 - 2443 tisíc, z toho počet otroků byl v roce 1775 - 501 tisíc. Tyto kolonie neměly jednotnou ekonomiku. Maryland, Virginie, obě Karoliny a Georgia měly typický plantážnický charakter, tj. rozhodovali zde velcí vlastníci půdy, kteří dodávali své výrobky na britské trhy.

Jasným důkazem je, že v těchto 5 státech bylo 446 tisíc otroků. Oproti tomu severní státy byly založeny na klasickém farmářství a města zde neměla charakter sídelních míst, nýbrž se jednalo o centra výroby a obchodu. V roce 1750 se zde zformovala 3 města - New York, Philadelphia a Boston, která měla více než 10 tisíc obyvatel. Avšak většina osadníků se živila zemědělstvím (90 - 95 %). Malí a střední farmáři tvořili okolo 50 % bílého obyvatelstva.

To vedlo ke zbrzdění vývoje v 80. letech, avšak velmi rychle byla obnovena dynamika. Druhá válka s Britským impériem 1812 - 1815 vedla sice ke zpusťování Philadelphie, avšak nic již nemohlo zabránit obrovské dynamice americké ekonomiky založené na ochraně americké ekonomiky a rozvoji vnitřního trhu. Součástí tohoto systému hospodářské politiky bylo také uvalení cel na zahraniční výrobky, avšak většina surovin byla ponechána bez cel. Také nebyla opomenuta záležitost lákání zahraničních investorů a podpora nových vynálezů včetně nákupu ze zahraničí.

Obdobně se rozvíjela i jiná odvětví – úprava kůží a kožešin, železářství, lihoviny, sklo atd. Hlavním důvodem byl nárůst vnitřního trhu, tj. neustálý postup směrem na Západ, který umožňoval snižování cen půdy. To umožňovalo nárůst zemědělské produkce. Musíme si uvědomit význam tohoto faktoru, neboť až do 40. let zemědělství „kralovalo“ americké ekonomice. Stranou nezůstal ani rozvoj důležitého činitele ekonomiky – doprava a v té době hlavně námořní doprava. USA tak vědomě podpořily nastartování průmyslové revoluce a podřídily tomuto procesu svou hospodářskou politiku. Nekladly však pouze důraz na kapitálové a technické zdroje. V centru jejich pozornosti byl i rozvoj lidského činitele.

O úrovni americké vědy v technických disciplínách tohoto údobí si musíme uvědomit, že to byl E. Whitney, který jako první zavedl masovou standardizovanou výrobu. Vystudoval univerzitu v Yale a v roce 1792 v Georgii zkonstruoval stroj na zpracování bavlny. Později zakládá zbrojovku v New Havenu (Conn.), kde jako první na světě zavádí masovou výrobu zbraní se zaměnitelnými součástkami – 1798. To byl obrovský převrat ve výrobě a její organizaci, do té doby totiž masové produkty byly jedinečné a nemohlo dojít k funkčnosti výrobku bez příslušného přizpůsobení jedné součástky k její výměně. Masová zaměnitelná výroba vyžadovala přesné etalony a novou kvalitu strojů. A tak se USA na počátku 19. století staly centrem převratu ve strojírenství.

Prudký růst zavádění strojové výroby probíhal totiž, na rozdíl od Evropy, bez závažných sociálních procesů. Důvodem byla skutečnost rychlejšího tempa růstu agregátní poptávky než tempa růstu produktivity práce. Situace v evropských zemích byla opačná. Zde celkový růst poptávky probíhal pomaleji, což zvětšovalo nezaměstnanost. Zároveň nízká úroveň mezd na rozdíl od USA nevedla k takové potřebě mechanizovat produkční procesy jako v USA.

V Evropě existoval odpor proti zavádění produktivních technologií. Již v letech 1663 a 1767 jsou zaznamenány útoky na londýnské strojní pily, v roce 1710 byl proveden útok na dům vynálezce přádacího stroje na punčochy J. Kaye, který nakonec musel opustit zemi, Arkwrightovy díly byly napadeny roku 1776, v Paříži byly zničeny v roce 1830 rychlolisy

atd. Snaha řemeslníků, dělníků a drobných podnikatelů udržet své zaměstnání zabrzděním růstu produktivity práce vyrůstala ze zásadního nepochopení problému růstu.

Nízká úroveň mezd a síla feudálních vztahů zkomplikovaly růst v oblasti Ruska, které ztratilo svou dynamiku. Nevolení neumožňovalo rozvoj zbožně peněžních vztahů, a tím i růst celkové agregátní poptávky. Nižší cena pracovní síly zase nevynucovala výraznou substituci živé práce kapitálem. Když se podíváme na tempo růstu HDP/osobu v letech 1820 - 1870, zjistíme, že ekonomika Ruska rostla v průměru 0,6 % za rok, kdežto ekonomiky USA, Austrálie o 1,3 %, respektive o 1,8 %. Pro srovnání tempo růstu ekonomiky Velké Británie ve stanoveném období činilo 1,2 %.

Určujícím vzorem pro vývojové tendence v kontinentální Evropě byla její největší ekonomika – Francie. Na rozdíl od Velké Británie, která prošla revolucemi v letech 1640 - 1688, ve Francii zůstávaly do značné míry fixovány feudální vztahy, byť proces jejich nezadržitelné destrukce pokračoval. Vývoj její ekonomiky byl rozporuplný. Na jedné straně docházelo ke zvyšování počtu obyvatel. Díky tomu vzrostl i objem domácího trhu, což stimulovalo výrobu. Na rozdíl od Velké Británie však francouzská koloniální expanze, s výjimkou některých oblastí Karibiku, nepřinášela příslušný efekt v růstu trhů. Francie vedla velmi nákladné války s minimálním ekonomickým efektem.

Chceme-li zhodnotit úroveň rozvoje tehdejších zemí, můžeme použít ještě jedno pomocné kritérium, a to je výkon parních strojů na 1 obyvatele, viz Tabulka č. 7.

Tabulka č. 7: Výkon parních strojů na obyvatele (HDP na 1000 obyvatel)

	Německo	Francie	Rakousko	České země	Rusko	Velká Británie
1841	0,7	1,1	0,2	0,3	0,2	19,6
1845	1,3	1,4	0,3	0,5	0,4	21,6
1850	2,4	1,9	0,5	0,8	0,7	24,2
1855	4,4	3,1	1,0	1,8	0,8	27,4
1860	8,7	4,9	1,8	3,3	1,0	30,5
1865	15,2	6,7	3,1	5,4	1,6	32,7
1870	22,1	9,1	4,8	8,4	2,3	34,8
1875	20,8	10,9	6,6	11,4	2,7	51,4
1880	37,2	14,5	7,9	15,0	3,2	68,0

Zdroj: Purš (1973)

Z uvedených údajů vidíme jasně převahu britské ekonomiky nad jejími konkurenty, postupnou akceleraci německé ekonomiky, ztrátu pozic Francie od poloviny 19. století a zaostávání Ruska. Je tedy zřejmé, že z hlediska ekonomického růstu nebyl určující typ hospodářské politiky (Anglie, Francie – liberální ekonomiky, Německo, Rusko - ekonomiky s větším podílem státní reglementace), ale jednalo se spíše o faktory, vycházející z následujících momentů vývoje:

1. Možnosti expanze trhu (britské kolonie, růst potence ekonomiky USA).

2. Otevření prostoru pro volný pohyb produkčních činitelů (USA, porevoluční Francie).
3. Ochrana ekonomiky a vědomá podpora progresivních technologií (USA, Německo).
4. Důraz na kvalifikaci pracovních sil (všechny ekonomiky s výjimkou Ruska).

Tato etapa zároveň ukázala na nemožnost spojit další ekonomický rozvoj s feudálními vztahy a zvyky a s normami předkapitalistické epochy. Typickou ukázkou bylo Osmanské impérium, které v 16. století kralovalo Středozeří, v 17. století jeho vliv zasahoval k Vídni a k lesnímu pásu Ruska. Neprovedení „osvícenských“ reforem v 18. století, udržování církevních struktur apod. vedlo k situaci, že jej reformované Rusko a Habsburská monarchie srazily na kolena. Pokusy o polovičaté reformy bez změny sociálního prostředí, bez zbavení moci feudálně byrokratických struktur spjatých se starým systémem (viz Petrovy reformy, anglická, francouzská revoluce, porážka Pruska) vedly ve svém důsledku ke zpomalení vývoje. Úpadek tureckého hospodářství byl značný a neochota řešit tento stav fatální. Ukázalo se, že dílny a manufaktury nemohou čelit strojové výrobě.

Stejný osud potkal i jiné asijské země. V tomto období se ze „světové ekonomické scény“ zcela vytratila Indie a Čína. Změna světových ekonomických vztahů vyvolala pád HDP (na osobu) mezi lety 1700 - 1820 u Indie a 1820 - 1870 u Číny. Tentýž proces se projevil u ostatních zemí s výjimkou Japonska, které sice zvolnilo svou ekonomickou dynamiku, nicméně nedošlo zde k úpadku.

S úpadkem Číny je spjata jedna z nejodpornějších kapitol expanze Evropy. Monopol na obchod s Čínou měla britská východoindická společnost. Čína vyvážela čaj, hedvábí, porcelán a další zboží. To museli Britové platit a vzhledem k tomu, že neměli co nabídnout v adekvátním množství, museli platit stříbrem. Proto začali dodávat na čínský trh opium, které pěstovali v Bengálsku. V roce 1800 vyvezli 2000 beden, v roce 1824 – 12 639 beden a v roce 1834 – 21 735 beden, každou o váze 60 kg. V roce 1836 již 55 % vývozu britského zboží tvořilo opium. Toho využívali i Američané, kteří vozili opium z Turecka. Odpor čínských úřadů se rozhodli zlomit mocí, a tak v roce 1840 vypukla 1. opiová válka, která skončila kapitulací v roce 1842. „Otevření“ Číny vyvolalo krizi čínsko-ruského obchodu, neboť Rusko zásobovalo sever Číny textilními výrobky, a tak platilo za čaj. Proto smlouvou z roku 1851 byly, na nátlak ruské vlády, která se obávala konkurence laciných výrobků, otevřeny pro ruské kupce trhy západní Číny. Vývoz stříbra za opium znehodnotil měnu, laciné textilie z dovozu zlikvidovaly manufaktury a jako lék na problémy císař zvedl daně. Následný úpadek vedl k povstáním. Další válka vypukla ze snahy zabezpečit si čínské trhy v době oslabení centrální vlády. Oficiálním důvodem bylo zadržení čínské pašerácké lodi čínskými úřady. Britský byl lodní doklad a prošlá navigační licence. Válka 1856 - 1858, kterou vedly britské a francouzské jednotky, skončila tím, že se Čína zavázala dát svobodu pohybu pro jejich občany. Totéž si později zajistili Američané a Rusové. Tehdy byly také stabilizovány rusko-čínské hranice v dnešní podobě.

7 Druhá fáze průmyslové revoluce. Průběh světových válek a jejich vliv na světové hospodářství

Přibližně mezi lety 1870 a 1910 se v oblasti materiálně technické základny začínají do výroby koncentrovat další významné změny, mající za důsledek další vlnu restrukturalizace produkčních odvětví. Nejvýraznější změnou byl v oblasti energií nástup spalovacího motoru a dálkový rozvoj elektrické energie.

7.1 Druhá průmyslová revoluce

Revoluce, započatá G. Daimlerem a K. Benzem v oblasti benzínových motorů od 80. let 19. století a později R. Diesslem u naftových motorů, znamenala obrovské rozšíření potence ekonomiky. Železnice revolucionizovala dopravu v oblastech mezi aglomeracemi a středisky produkce. Nástup spalovacího motoru (automobilů, letadel) tak změnil možnosti zapojování prostoru do ekonomické aktivity.

Druhá změna byl dálkový přenos elektrické energie. Transformátory a vedení vysokého napětí umožnily od konce 19. století přepravovat na dálku obrovská množství energie. Vzniká elektrotechnický průmysl, který mění i formy života ve městech (osvětlení, dodávky energie do bytů apod.). Na konci 19. století prudce akcelerovala chemie, v roce 1869 připravil J. Hyatt celulooid a roku 1906 vyrobil L. Baekeland novou umělou hmotu – bakelit. Výroba nitro-celulóзовých vláken byla předznamenáním pozdějších změn v textilním průmyslu, rozvíjelo se zpracování ropy krakováním a byly vytvořeny nové prostředky destrukce – dynamit a „bezdýmový“ střelný prach (Nobel). Změny v optice a chemii umožnily položit základy filmu a rozšířit fotografii, revoluce v informatice (telefon, bezdrátové spojení) atd.

V produkci se s konečnou platností prosadily metody hromadné výroby se zaměnitelnými součástmi. Masovost vedla k rozrůstání produkční činnosti na základě pásové výroby, přičemž každý úkon byl co možná nejjednodušší a složením do celku vytvářel množství relativně laciné produkce. Taylorův systém pásové výroby začal racionalizovat vše – od technologie výroby produkce, přes korporativní organizaci firem, až po pohled na společnost. Příklady souvislosti myšlení v této etapě rozvoje civilizace mezi rozdílnými představiteli by bylo možno najít celou řadu – taylorismus jako doktrína byl přivítán v celém světě. Byl tak vytvořen vztah na předchozí ideové doktríny, které se snažily chápat pojetí sociálních věd jako součást přírodních a technických věd.

Rozvoj nových produkčních systémů vytvářel nevídanou dynamiku. V 90. letech 19. století se objevovaly první automobily, na konci První světové války jich bylo asi 10 miliónů a na konci Druhé světové války 45 miliónů. V roce 1938 vzrostla vzdálenost nalétaná světovými leteckými společnostmi oproti roku 1925 20krát a délka linek se zdesetinásobila. Docházelo i k zásadním proměnám takových odvětví, jako stavebnictví. V roce 1868 zavedl Monier železobetonové stavby, což umožnilo nejen budovat výškové budovy, ale také přehrady, silnice a mosty. Pod vlivem motorů došlo k zásadnímu průlomu v zemědělství, projevujícím

se obrovským růstem produktivity, což vyvolalo radikální strukturální změny v celé společnosti.

7.2 Vliv světových válek na rozvoj ekonomik

System přeměn byl akcelerován dvěma světovými válkami, takže ty vládnoucí struktury, které nedokázaly rychle změnit svou strukturu k vyššímu ekonomickému potenciálu, byly zničeny (Rusko, Rakousko-Uhersko) nebo se dostaly do závislosti na ekonomicky mocnějších centrech (Latinská Amerika). Změny, ke kterým došlo, nám ilustruje Tabulka č. 8.

Tabulka č. 8: Základní ekonomické charakteristiky světa 1870-1950

Země	HDP ¹			HDP/osoba ²		
	1870	1913	1950	1870	1913	1950
Francie	72 100	144 489	220 429	1876	2485	5270
Německo	71 429	237 332	265 384	1821	3648	3881
Itálie	41 814	95 487	164 957	1499	2564	3502
V. Británie	100 179	224 618	347 850	3191	4921	6907
Ostatní Evropa ³	84 701	204 448	402 961	1675	2856	4139
Západní Evropa	370 223	906 374	1 401 551	1974	3473	4594
Československo	11 491	27 755	43 368	1164	2096	3501
Maďarsko	7433	16 447	23 158	1269	2098	2480
Polsko	.	.	60 742	.	.	2447
Ostatní v. Evropa ⁴	26 704	77 357	57 755	730	1322	1826
Vých. Evropa	45 448	121 559	185 023	871	1527	2120
SSSR	83 646	232 351	510 243	943	1488	2834
USA	98 374	517 383	1 455 916	2445	5301	9561
Kanada	6407	34 916	102 164	1695	4447	7437
Ostatní ⁵	7374	33 324	74 410	3493	5607	7378
Záp. region	112 155	585 623	1 635 490	2431	5257	9288
Čína	189 740	241 344	239 903	530	552	439
Indie	134 882	204 241	222 222	533	673	619
Japonsko	25 393	71 653	160 966	737	1387	1926
Ostatní Asie	72 173	146 999	362 578	603	794	924
Asie	422 188	664 237	985 669	530	679	753
Argentina	2 354	29 060	85 524	1311	3797	4987
Brazílie	6 985	19 188	89 342	713	811	1672
Mexiko	6 214	25 921	67 368	674	1732	2365
Lat. Amerika	27 897	121 681	423 556	698	1511	2554
Afrika	40 172	72 948	194 569	444	585	924

¹ v mil. mezinárodních dolarů 1990, ² v mezinárodních dolarech 1990,

³ Belgie, Dánsko, Finsko, Nizozemí, Norsko, Rakousko, Švédsko, Švýcarsko, ⁴ Albánie, Bulharsko, Rumunsko, bývalá Jugoslávie, ⁵ Austrálie, Nový Zéland

Pramen: Maddison (2002)

Největšího tempa růstu HDP/osoba v letech 1870 - 1913 dosahovala Kanada – 2,27 %, následovaná USA – 1,82 %. Průměr západoevropských zemí ve výši 1,32 % svědčil o pomalejším tempu. Výjimkou byla ekonomika Německa 1,63 %, Dánska 1,57 % a Švýcarska

1,55 %. Ve východní Evropě československá ekonomika rostla nadprůměrně, tj. 1,38 %, ruské hospodářství mělo podprůměrný vzestup 1,06 %.

V letech 1913 - 1950 se růst ekonomiky zpomalil, neboť zde sehrály svou roli dvě světové války. Prvenství v ekonomickém růstu neobnovily USA – 1,61 %, ale do čela se dostaly malé ekonomiky – Norsko – 2,13 %, Švédsko – 2,12 %, Švýcarsko – 2,05 % a Finsko 1,91 %. Jako fatální se projevíly důsledky v Německu – růst pouze 0,17 % a v Rakousku 0,18 %. Také dynamika španělské ekonomiky dosáhla pouze 0,17 %. Růst československé ekonomiky 1,4 % byl nad západoevropským průměrem a obdobně i růst produktu SSSR na osobu 1,76 % byl velmi vysoký.

Avšak za těmito průměry se ukrývaly velmi rozdílné vlivy důsledků těchto válek na zvyšování ekonomického potenciálu. Pokud se je budeme snažit odstranit, získáme trochu jiný obraz ekonomické dynamiky. Musíme vzít v úvahu, že z 37 let měly státy různě dlouhou dobu skutečně mírového života, vzhledem k jiným důsledkům války na ekonomiku. Pokud vezmeme skutečnou dobu trvání konfliktů – 5 let pro 1. světovou válku a 7 let pro 2. světovou válku, pak nejpostiženějšími ekonomikami v prvním konfliktu byly Maďarsko, Rakousko, Německo a SSSR a 2. světová válka – Polsko, SSSR, Německo a Francie. Bez zohlednění tohoto faktoru jsou úvahy o ekonomickém růstu a rozvoji liché a zavádějící. USA např. ztratilo pod vlivem války za 37 let vývoje 2 roky, SSSR 27 let vývoje a Německo 21 let.

Přímo katastrofický byl vývoj na Balkáně. Přestože intenzita válečných konfliktů (s výjimkou Jugoslávie) zde byla nízká, díky narušování ekonomických vztahů zde došlo k situaci, kdy rumunská ekonomika v roce 1950 měla nižší výkon než v roce 1913, bulharská ekonomika zažila pouze 8 let růstu a maďarské hospodářství na tom bylo nepatrně lépe.

Sociální otřesy a válka se obzvláště podepsaly na ekonomice Číny. Po porážkách z „Opiových“ válek přišla ještě porážka ve válce s Francouzi o vliv v Indočíně (1873 – 1885), což otřásl tehdy propagovanou politikou „samozesílení“, která měla v Asijském regionu udělat z Číny opětovně velmoc. Vnitřní rozklad mandžuského státu potvrdilo i povstání Taipingů (1850 – 1861), které bylo potlačeno pomocí intervenčních vojsk Británie a Francie. Dovozy opia čínskou ekonomiku ruinovaly. Od 80. let 19. století se pokusily čínské vládnoucí kruhy provést reformy, které by umožnily posílit čínský ekonomický potenciál. Jejich výsledek však nebyl přesvědčivý.

První pokusy založit v Číně tovární výrobu jsou spjaty se státem. Jednalo se hlavně o zbrojovky a opravárenské dílny. Byla také provedena peněžní reforma (1889) na základě mexického dolaru. Rozvoj moderního textilního průmyslu je spjat s rokem 1890, kdy vzniká v Šanghaji na základě spolupráce s britským kapitálem textilní továrna a po ní následovaly další. Šlo o soukromé firmy pod dohledem státu. Byla postavena první železnice Šanghaj – Usan (1876 – 1877), začala výstavba loděnic. Obrovské prostředky, vybírané na modernizaci Číny, však byly promrhány, neboť nedošlo k radikální proměně čínského vládnoucího aparátu a celého ekonomického systému. Prohraná válka s Japonskem v roce 1894 potvrdila skutečnost, že nelze dělat reformy pouze formálně, nýbrž, že je nutno změnit čínskou

společnost. Po r. 1925 začala růst autorita komunistické strany, neboť tato se neodvolávala na nenáviděné západní státy a Japonsko. Následující série válek měla negativní dopad na ekonomickou situaci Číny - během 110 let neustálé stagnace a rozvratů se tato země změnila v jednu z nejhudších oblastí světa.

Japonsko si taktéž vytvořilo teorém silného státu jako předpoklad ekonomického vývoje. Izolace Japonska v 17. a 18. století nepřinesla úpadek, avšak dynamika ekonomického vývoje byla pomalá. Pokusy počátku 19. století (reformy Tempó 1830 – 1844) byly opětovně vedeny s cílem zachovat feudální samurajskou strukturu Šogunátu oproti nastupující ekonomické síle měst. Avšak jednotlivá knížectví – hlavně na jihu – začala již v této době prosazovat manufakturní výrobu (Sacuma, Čošů). Z ekonomického hlediska se prosadila pozemková reforma, která umožnila stabilizovat finance (pozemková daň), byla zrušena feudální závislost a prosazením sociální diference na venkově se uvolnila pracovní síla pro budoucí potřeby průmyslu.

Velmi výrazně k japonské industrializaci přispěla její agresivní politika – válka s Čínou (1894) a Ruskem (1904 - 1905). Nová vláda stála totiž před problémem, jak ventilovat sociální napětí provázející společnost v souvislosti s reformami. Proto cílevědomě přistupovala ke konfliktům sloužícím jako ventil a zároveň umožňujícím připravovat budování svého koloniálního impéria. V 70. letech začíná tlak na korejské trhy a obdobně jako západní mocnosti v 60. letech si „otevřely“ japonské trhy, v roce 1876 si Japonsko „otevřít“ korejskou ekonomiku a po vypuknutí občanské války v Koreji r. 1884, vzniká společný protektorát Číny a Japonska nad ní (1885). Cílevědomé budování vojenské síly v roce 1894 umožnilo porážku Číny a zahrnutí Koreje do svého vlivu. Díky zakázkám prožívala japonská ekonomika relativně vysoké tempo industrializace na bázi polostátních monopolů, které plně využily prostor uvolněný 1. světovou válkou. Délka železnic se v letech 1913 – 1926 zvětšila dvakrát, lodní tonáž vzrostla ze 1,5 mil. tun na 3,5 mil. tun, těžba uhlí vzrostla z 18 mil. tun na 31 mil. tun atd. V letech 1915 – 1918 vytvořila přebytek exportu nad importem ve výši 352 mil. jenů.

Japonský model byl totiž modelem polostátní militarizované ekonomiky, který měl zajistit soustředění zdrojů na další expanzi. Následné rozdrčení Japonska Spojenými státy ve 2. světové válce vedlo ke změně strategie. Mocenské kruhy akceptovaly skutečnost, že rozvoj jeho ekonomiky se nemůže odehrávat v konfrontaci se světem jako budování vlastní sféry, nýbrž ve spolupráci s ostatními.

Třetí zemí se silným vlivem státu v této etapě bylo Rusko (SSSR). Porážka Ruska v Krymské válce (1853 – 1856) ukázala na neschopnost Ruska čelit menším, ale kvalitativně lépe vyzbrojeným vojskům. Přitom nebylo schopno zabezpečit svou produkci dostatek prostředků k udržení vojenských sil. Proto již v manifestu z roku 1856 se Alexandr II. zmínil o reformách a v roce 1861 bylo zrušeno nevolnictví. Obdobně jako v Japonsku, Prusku a dalších státech byla zvolena metoda výkupu z feudální závislosti. Díky tomu získala šlechta obrovské prostředky, které mohla kapitalizovat. Uvolnění feudální závislosti „znamenalo zároveň uvolnění vesničanů pro práci ve městech. Vzrůst nabídky této pracovní síly umožnil

nastartovat industrializaci. Jestliže v 60. letech bylo v Rusku asi 2500 – 3000 podniků zpracovatelského průmyslu, v roce 1879 jejich počet činil 4500, v roce 1890 – 6000 a r. 1903 asi 9000. Ovšem jejich průměrná technická úroveň zaostávala za Evropou. Jinak řečeno, značná ekonomická dynamika v zásadě nezměnila ruské zaostávání. Navíc válka s Japonskem (1904 – 1905) a následné sociální otřesy ukazovaly nutnost opatrného přístupu k ruské společnosti. Když k tomu připočteme ještě Rasputina, neschopnost řešit ekonomické problémy 1. světové války, pak revoluce v Rusku nemohla být žádným překvapením. Následné události a občanská válka přivedly Rusko do úplného ekonomického rozvratu.

Pokles výkonu ekonomiky začal již v roce 1914 (viz Tabulka č. 9) a v roce 1917 byla již situace neudržitelná. V roce 1917 oproti roku 1913 klesla výroba železa na 51,9 %, uhlí na 79,1 % a ropy na 74,9 %. Sklizeň obilnin a brambor dosáhla 71,1 % při snížení osevní plochy na 88,0 %.

Tabulka č. 9: Národní důchod Ruska v letech 1914 – 1917 (v mil. rublů)

Roky	Národní důchod	Spotřeba obyvatel	Válečné výdaje
1913	16,4	.	.
1914	15,8	11,5	4,3
1915	13,9	8,7	5,7
1916	12,2	7,3	7,1

Zdroj: Ljaščenko (1953)

Katastrofální situace neumožňovala po převzetí moci Leninem naplňování jakýchkoliv teoretických úvah, nýbrž nastoupil tzv. „válečný komunismus“, tj. absolutní centralizace moci nad zdroji státu a jejich přímé rozdělování. Ruská společnost byla na pokraji hladomoru. Ten vypukl v roce 1921 a hladovělo asi 33 miliónů lidí. Avšak ukončení občanské války napomohlo stabilizaci, a tak od roku 1922 můžeme pozorovat rychlý vzestup obnovy produkce. Byla prosazena myšlenka NEPu (Nová ekonomická politika), která využila symbiózy plánu a trhu. Zároveň byly nabídnuty koncese pro zahraniční kapitál. Leninův pragmatismus vedl nakonec k rychlé obnově hospodářství. Fakticky do roku 1926 bylo tímto způsobem dosaženo úrovně roku 1913. Vyhlášení pětiletok (1928 - 1932, 1933 - 1937) znamenalo částečný ústup od NEPu (ve smyslu kombinovaných a soukromo-vlastnických forem). Zůstal však zachován princip hmotné zainteresovanosti a kalkulace na principu zbožně peněžních vztahů. Vznikl tak systém, který podporoval a odměňoval činnost vzhledem ke stanoveným cílům, odmítl však pohyby mimo systémové vazby. Tím na jedné straně umožňoval soustředění prostředků, které, často s pomocí zahraničních odborníků, využíval k naplnění centrální představy. Na druhé straně přílišná koncentrace prostředků neumožňovala adekvátně vystavovat vzájemné horizontální vazby v systému a nedocházelo tak k potřebné komplexnosti rozvoje ekonomiky.

Tento systém byl zaváděn ve společnosti, kde v r. 1930 bylo uzákoněno povinné základní školní vzdělání, zřizovala se síť odborných technických středních a vyšších škol a společnost bojovala s negramotností. O způsobu provádění společenských změn za této situace si nemá cenu dělat jakékoliv iluze. Stalin byl odhodlán je prosadit i za cenu obrovských obětí, neboť

očekával válku s kapitalistickými státy. Nemohl si dovolit ekonomický rozklad sovětského hospodářství, neboť věděl, že by to byl konec SSSR.

Akcelerace sovětské ekonomiky tak byla značná a zabezpečila přežití za 2. světové války. Téměř zdvojnásobení HDP znamenalo, že ekonomika SSSR zaujala svým objemem 2. místo na světě (430,3 mld. Geary – Khamis dolary 1990) po USA (864,0 mld.) před Velkou Británií (286,9 mld.) Německem (241,3) Francií (198,9 mld.) a Japonskem (196 mld.). Dynamiku růstu nám dokumentuje následující tabulka (Tabulka č. 10).

Tabulka č. 10: Růst HDP u vybraných zemí (1928 = 100)

Rok	SSSR	USA	V. Británie	Německo	Japonsko
1928	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
1929	102,8	106,1	102,9	101,2	103,1
1930	108,8	96,7	102,2	95,0	95,6
1931	110,9	89,3	97,0	85,3	96,4
1932	109,7	77,5	97,6	77,1	104,5
1933	114,2	75,8	100,6	85,5	114,8
1934	125,5	81,7	107,2	92,1	114,9
1935	144,4	87,9	111,3	100,4	118,2
1936	158,8	100,5	116,4	110,9	126,8
1937	171,6	104,7	120,4	117,6	132,8
1938	174,7	100,6	121,8	126,7	141,7
1939	185,6	108,6	123,1	138,6	164,0
1940	181,2	116,9	135,4	139,6	168,8

Zdroj: Spočítáno na základě Maddison (1995)

Poměrně rychlá obnova po 2. světové válce byla umožněna převedením zbrojařských kapacit na rekonstrukci a samozřejmě za cenu obrovského úsilí i utrpení. Celkové ztráty podle oficiálního peněžního vyčíslení, na kterém se podílelo 7 miliónů lidí, byly 679 miliard rublů (ceny 1941).

Oba světové konflikty působily na ekonomický růst tehdejších méně vyspělých ekonomik. Oslabení produkčních center vyspělých zemí převedením části jejich výrobních kapacit na zbrojní výrobu znamenalo rozšíření trhů (snížení konkurence) pro oblasti, které měly za sebou základní předpoklady industrializace. Např. zpracovatelský průmysl Brazílie v letech 1914 – 1919 vzrostl 3,1 krát a v letech 1939 – 1945 - 1,8 krát. Obdobně v Mexiku vzrostl za Druhé světové války objem zpracovatelského průmyslu 1,5 krát, v Argentině 1,4 krát. Obdobně 1,4 krát vzrostl v těchto letech zpracovatelský průmysl v JAR. To se odrazilo i v celkovém růstu HDP. Jestliže byla výše na osobu mezi Západní Evropou a Latinskou Amerikou v roce 1913 - 2,3 krát vyšší, pak v roce 1950 byla pouze 1,8 krát vyšší. Na změnu tendence lze poukázat i v jiném srovnání, a to z hlediska podílu na celosvětovém exportu (viz Tabulka č. 11). Z tabulky vidíme, že nástup nové fáze průmyslové revoluce vedl k nárůstu role vyspělých zemí ve světovém obchodě, avšak vývoj v první polovině 20. století opětovně posílil roli méně vyspělých zemí.

Tabulka č. 11: Regionální podíl na celosvětovém exportu (v %)

Region	1870	1913	1950
Vyspělé země	71,9	73,1	62,4
Východní Evropa a ex SSSR	4,2	4,1	5,0
Latinská Amerika	5,4	5,1	8,5
Asie	13,9	10,8	14,1
Afrika	4,6	6,9	10,0
Svět	100	100	100

Zdroj: Maddison (2002)

Přítom z hlediska rozvoje a růstu je zapotřebí konstatovat, že nejméně efektivním příkladem vývoje byla „perla britského impéria“ – Indie. Jestliže průměrné tempo růstu HDP na osobu v letech 1870 – 1913 bylo v Latinské Americe 1,5 %, v Asii 0,7 %, pak v Indii dosáhlo pouze 0,3 %. V období 1913 – 1980 rostlo tempo HDP na osobu v Latinské Americe 1,9 % ročně, v Asii o – 0,2 % a v Indii o – 0,3 %. Souviselo to s tím, že Británie v zásadě zde neprovedla výraznou modernizaci sociální struktury (na rozdíl od tzv. dominií) a kolonie se staly významným zdrojem pro velmocenskou politiku. Jestliže hodnota vývozu do Indie v roce 1913 činila 70,3 mil. liber, poklesla do roku 1918 na 49,2 mil. liber. Oproti tomu hodnota vývozu vzrostla z 48,4 mil. liber na 88,5 mil. liber.

První světová válka stála víc peněz než kterákoli předchozí válka v historii. Jeden odhad uvádí 125 - 186 miliard USD v přímých nákladech a dalších 151 miliard USD v nepřímých nákladech, ačkoli úplné náklady jsou složité a nemusí být nikdy plně známy. Druhá světová válka byla ještě rozsáhlejší a nápor na ekonomické zdroje byl extrémní. Po očištění o inflaci na dnešní dolary stála válka přes 4 biliony dolarů. To jsou pouze přímé náklady, kromě toho existují nepřímé a náklady civilního sektoru na obnovu. A to by byly další biliony dolarů. Tato skutečnost se pak promítla do Studené války a dalšího poválečného vývoje.

8 Cesty k soudobému světovému hospodářství

Již během 2. světové války se začaly objevovat zárodky nové fáze změn, které se s plnou silou začaly prosazovat během 50. let 20. století. Nejprve se projevíly v oblasti vojenské techniky. Šlo o získání nového druhu energie pro lidstvo (jaderné zbraně, elektrárny), nový typ motoru – proudový motor, rozvoj v oblasti zpracovávání dat (šifrovací a dešifrovací stroje), radiolokace apod.

8.1 Technologický pokrok po druhé světové válce

Z hlediska dalšího vývoje byl obzvláště důležitý rok 1948, kdy byly N. Wienerem formulovány principy kybernetiky a D. Gaborem publikovány poznatky o holografii. V tomtéž roce byl učiněn objev americkými fyziky (J. Barden, W. H. Brattain a W. B. Shockley), který ovlivnil rozvoj elektroniky – tranzistorů. Následoval rychlý proces expanze – roku 1953 vzniká první monolitický integrovaný obvod a později hybridní integrovaný obvod.

Nástupcem polovodičů byla předznamenána dynamika vývoje počítačů. Jejich nultá generace vznikla za 2. světové války. První generace počítačů, proslulý ENIAC Pensylvánské univerzity z let 1944 - 1945 je ještě založen na elektronkách (měl 18 tisíc elektronek, 1 500 relé a příkon byl 200 kW) a pracoval v desítkové soustavě. Dvojkovou soustavu zavedla firma IBM u počítače IBM 701 v roce 1952. Druhá generace – tranzistorové počítače vzniká v roce 1958 typem IBM 1401 a třetí generace (integrované obvody) v roce 1964 typem IBM – systém 360. Další kvalitativní zlom v jejich vývoji je dán rokem 1971, kdy firma Intel přichází s mikroprocesory, a tím začíná vývoj osobních počítačů, které revolucionizují řadu pracovních míst.

Kombinací elektroniky a mechaniky vznikají průmysloví roboti. Také další obory prožívaly bouřlivý technický rozvoj a jenom jeho vyjmenování v různých oblastech a oborech (biologie, optika, telekomunikace atd.) by zabralo několik stran a popsání vlivů mnoho dalších. Praxe potvrdila tezi, že hlavním výsledkem vývoje je člověk v jednotě schopností a duševních kvalit. Tato jednota se začala ukazovat důležitější než stav fyzického kapitálu. Člověk se začal jevit jako rozhodující nositel ekonomického rozvoje. Samotné prostředky nebyly pro ekonomický růst rozhodující.

To dokázal „německý“ či „japonský“ hospodářský „zázrak“ v 50. letech. Ztráta značné části hmotného kapitálu za války a po ní se neukázala hroživou, neboť zůstaly zachovány kvalifikované kádry schopné nejenom obnovit ekonomiku, ale také již při vlastní rekonstrukci docházelo ke zvýšení kvality produkčního potenciálu, pro které se ujal termín „hospodářský zázrak.“

Průběh poválečných vývojových procesů lze rozdělit na dvě etapy. První zahrnuje léta 1950 - 1973 a druhá od roku 1974 do současnosti. Než se však dostaneme k jejich podrobnější deskripci, podívejme se na neobecnější vývojové a růstové tendence uplynulých 50. let.

8.2 Obecné vývojové tendence světového hospodářství

Obrovská dynamika vědy a techniky začala měnit logiku ekonomického mechanismu. Jestliže v industriálním období vývoje byl rozhodujícím prvkem ekonomického mechanismu stát, lze pozorovat v dalším vývoji postupný pokles jeho významu. Původcem těchto změn se stala další koncentrace a centralizace kapitálu, která dovedla do centra pozornosti firmu, a to v její nadnárodní podobě.

Vzestup nadnárodních korporací je pozorovatelný od konce 19. století. V roce 1950 jejich objem dosáhl 11,8 mld. a v roce 1973 – 101,3 mld. dolarů. Tempo růstu jejich ekonomické aktivity akcelerovalo a jejich význam pro ekonomiku nadále rostl. Nadnárodní korporace přitom ovlivňují v současnosti všechny ekonomiky světa a stávají se rozhodujícím činitelem z hlediska ekonomického růstu. Svědčí o tom i Tabulka č. 12 ukazující na jednotlivé teritoriální pohyby přímých zahraničních investic (PZI).

Tabulka č. 12: Export a import PZI ve světových regionech 1989 - 2000 (v mld. dolarů)¹

Region	Import		Export	
	1989-1994	1995-2000	1989-1994	1995-2000
Západní Evropa	137,1	293,6	203,2	446,5
Japonsko	1,0	4,6	29,6	25,3
USA	42,5	166,2	49,0	114,2
Afrika	4,0	7,1	0,9	0,7
Latinská Amerika	17,5	72,4	3,7	11,7
Asie a Oceánie	37,9	102,8	20,3	48,6
Střední a Východní Evropa	3,4	19,3	0,1	2,0

¹ průměrné roční ukazatele

Zdroj: Spočítáno na základě United Nations (2001)

Vidíme, že ve všech oblastech došlo ke zvýšení vývozu přímých zahraničních investic, s výjimkou Japonska a Afriky. Došlo i ke značnému nárůstu exportu PZI ze všech oblastí světa a v současnosti nelze zaznamenat žádný trend ke snižování jejich aktivit. Pokud vezmeme různé teorie k vysvětlení tohoto fenoménu ekonomického růstu v současném světě, můžeme zobecnit pro růstovou teorii následné body:

1. Využití výhod mezinárodní dělby práce (úspory z rozsahu).
2. Optimalizované alokace produkčních faktorů v dimenzi světového hospodářství.
3. Využívání nejednotnosti daňového zákonodárství.
4. Získání dotací, úlev apod.
5. Monopolní a oligopolní postavení hlavně v rámci vlastnictví technologií a produktů.
6. Výroba v zemích s nízkou cenovou hladinou, prodej v zemích s vysokou cenovou hladinou.

Na základě těchto nadnárodních korporací vznikají globální produkční a prodejní sítě, které začleňují do výroby další místně příslušné firmy. Tito malí a střední producenti v podstatě zabezpečují některé drobné funkce nadnárodních korporací. Na druhé straně prolomení bariér státu, který udržoval stabilitu v ekonomice, vede k nestabilitě prostředí.

Další významnou charakteristikou obecných vývojových tendencí je narážení na ekologickou bariéru růstu a rozvoje. Jestliže civilizace do 50. let byla schopna objemem své ekonomické aktivity působit lokální katastrofy, zvýšila se její schopnost do míry uskutečnit globální, celoplanetární katastrofu. Mezi tím je lidstvo konfrontováno s ozónovou dírou, klimatickými změnami, ochuzováním genofondu apod. Jenomže problém uznání „limitu přirozených systémů“ není problémem ekonomů, ale společnosti s její strukturou, zájmy a technologickými možnostmi. Jinak řečeno, nejde o to shrnout teoretické postoje a modely, ale změnit zájmy, a tudíž i způsob chování lidí. A to není možné bez hlubších sociálně politických změn.

Právě to v procesu globalizace zatím společnost nezvládá. Soudobá globalizace vede k situaci, kdy ekonomický rozvoj a růst „předbíhají“ hospodářskou politiku. Jinak řečeno, síla pohybu nadnárodních korporací neumožňuje postavit proti nim v současnosti reálnou alternativu.

8.3 Ekonomický rozvoj a růst v letech 1950 - 1973

Poválečný vývoj světa v letech 1950 - 1973 byl charakterizován několika významnými tendencemi. První byla dána vznikem sovětského bloku a druhá procesem vzniku dalších zemí na základě rozpadu koloniální soustavy. Vznikly tak tři skupiny zemí, které měly rozdílné podmínky pro realizaci ekonomické dynamiky.

První skupina – vyspělé kapitalistické země se zformovaly do tří center tzn. Západní Evropy, Severní Ameriky a Japonska. Druhou skupinu tvořily tzv. socialistické země, neboli ekonomiky s centrálně plánovaným hospodářstvím. Sem patřily státy tzv. Východní Evropy a SSSR, Mongolsko, Čína, Laos, Vietnam a Kuba. Poslední čtyři státy byly zároveň počítány do rozvojových ekonomik, vzhledem k tomu, že nebyly součástí RVHP. Do této skupiny náležely i ostatní země.

V celkové dynamice světa se začal projevovat nejrychleji rozvojový svět, jehož podíl na celkové ekonomické aktivitě vzrostl z 31,5 % na 33,0 %. Avšak tento celkový růst byl ve skutečnosti „znehodnocen“ vyšším tempem růstu počtu obyvatel, takže celkový rozdíl mezi vyspělými státy, státy s centrálně plánovanou ekonomikou (CPE) a rozvojovým světem se zvýšil. Navíc již se v rozvojovém světě začala projevovat jistá diferenciacce, kdy nejrychlejším tempem růstu.

Obdobně můžeme interpretovat vztah ekonomického růstu mezi CPE a vyspělými státy. Tempem z celkové dynamiky hospodářství předčily s výjimkou Japonska ostatní oblasti,

avšak absolutní rozdíl ve vyspělosti se neklonil v jejich prospěch, neboť měly nižší dynamiku růstu HDP na obyvatele ve srovnání se Západní Evropou.

Při respektování výše uvedených problémů, a tudíž i interpretační opatrnosti, můžeme říci, že růst produktivity práce byl v bývalých zemích sovětského bloku pomalejší. Jestliže celková produktivita práce v letech 1950 - 1973 se zvýšila v západoevropských zemích 2,43 krát, pak v Rumunsku to bylo 3,64 krát, NDR 2,3 krát, Maďarsku 2,2 krát, Polsku 2,15 krát, ČSSR 1,99 krát a v SSSR 1,97 krát. Relativně vyššího tempa růstu HDP 4,86 % ku 4,81 % bylo tak docíleno dodatečným zapojením dalších pracovních sil a kapitálu. Ekonomický růst tak v 60. a 80. letech byl extenzivní, což muselo vyvolat náraz na bariéry růstu, které po vyčerpání volných produkčních faktorů zapříčinily postupné snižování temp růstu v následujících letech.

8.4 Růstové tendence v letech 1973 - 1990

Nástup surovinově energetických otřesů ve světovém hospodářství od října 1973 do roku 1980 začal měnit celkové tendence vývoje ekonomik. Růst cen minerálních paliv byl obrovský. V letech 1972 - 1984 se v národních měnách jejich cen zvýšily v USA o 1 146 %, Francii o 1459 %, Velké Británii 1 176 %, SRN o 811 % a Japonsku o 692 %. Pro pochopení velikosti tohoto šoku si musíme uvědomit, že náklady na energii u zpracovatelského průmyslu se pohybují mezi 7 - 10 % a v metalurgii až 30 %.

Nárůst cen surovin a energií vedl ve svém důsledku ke změně produkčních technologií. O přežití a budoucí dynamice ekonomik začala rozhodovat vědeckotechnická základna. Podle údajů z poloviny 80. let docházelo jak k procesu substituce energetických zdrojů – během let 1975 - 1985 a zvýšil se počet jaderných reaktorů ze 150 na 361. Využití mikroprocesorů umožnilo snížit ztráty v přenosových sítích až o 80 %, či zvýšit výkon elektromotorů až o 40 %. Proto došlo k prudkému vzrůstu výdajů na vědu a výzkum (mezi lety 1975 - 1986 se zvýšily o 80 %). Z hlediska struktury výdajů na vědu a výzkum ve zpracovatelském průmyslu šlo na přelomu 80. let asi 37 % do vývoje nových výrobků, 44 % do zdokonalení stávajících a 19 % do nových technologií.

Tento nástup nové fáze technických změn vyvolal změnu teritoriálních tendencí růstu. Jestliže v období 1970 - 1984 se zvýšila průmyslová produkce v Západní Evropě o 20 %, ve Spojených státech o 40 % a v Japonsku o 60 %. Hlavními realizátory zde byly velké společnosti (nad 10 tisíc zaměstnanců), např. General Motors nebo Ford Motors vydávaly každoročně na výzkum a vývoj stejnou částku jako celý italský průmysl a IBM tolik, jako průmysl v Kanadě, Nizozemí, Švýcarsku a Švédsku dohromady.

Druhým směrem reageance byl rozvoj informatiky. Ukázalo se, že včas získané informace mohou působit velmi pozitivně na růst produktivity práce a zároveň informační systémy prokázaly schopnost vytvářet předpoklady pro surovinové a energetické úspory. Ve svém souhrnu bylo vlastnictví informací správně vyhodnoceno jako nejdůležitější moment pro výstavbu strategií jak v ekonomické sféře, tak i dalších sférách života člověka. Expandovaly

náklady na vědeckovýzkumné výdaje v oblasti počítačové techniky: z 1,1 mld. v roce 1970 na 11,85 mld. dolarů v roce 1987.

Nástup informačních technologií začal „transformovat“ vnitřní odvětvovou i sociální strukturu vyspělých společností. Tím byla podle některých autorů spuštěna série změn, jejichž důsledkem bude nový obraz společnosti založený na vysoce automatizované výrobě ovládané elektronikou a umožňující nabízet „drahé“ služby občanům. Nástup těchto změn vyvolal pokles tempa růstu HDP, jak dokládá Tabulka č. 13.

Tabulka č. 13: Tempa růstu HDP v letech 1963 - 1973 a 1973 - 1986 (%)

	1963-1973	1973-1986	Osobní spotřeba	Státní spotřeba	Investice	Export	Import
Západní Evropa	4,7	2,0	2,1	2,5	0,5	4,2	3,5
USA	4,0	2,3	3,0	2,3	2,4	2,4	5,5
Japonsko	9,6	3,8	3,0	4,0	2,8	9,1	2,5

Zdroj: Kolektiv autorů (1988)

Vidíme, že zpomalení tempa růstu bylo ve vyspělých zemích provázáno rychlejším zvyšováním spotřeby jak státu, tak soukromé za relativně nižšího přírůstku investic. Bylo to umožněno vyšší mírou technického pokroku, který se odrazil ve snížení stavebních investic a

Velké změny přineslo toto údobí do skupiny rozvojových zemí. Diferenciační tendence z hlediska rozvoje a růstu, které započaly v předchozím období, se zde projeví v plné síle. Důvodem byly změny na světových trzích pod vlivem surovinové a energetické krize, kterým se ne všechny země přizpůsobily stejně rychle. Jejich průběh zpomaloval totiž fakt značně menšího rozvoje vědeckotechnické základny. V porovnání s ostatním světem začíná nejvíce ztrácet Afrika, která dokonce z hlediska zemědělství prožívá absolutní úpadek produktivity. Jednalo se tudíž o rozhodující tendenci charakterizující ekonomický růst. V 70. letech prudce expandující skupina zemí Blízkého a Středního východu, v 80. letech zažívá snížení tempa růstu. Důvodem je postupné srovnávání cen výrobků zpracovatelského a těžebního průmyslu.

Problém rozvoje společnosti totiž nesouvisí s bohatstvím, které má k dispozici. Je závislý na sociálně ekonomické struktuře, z níž vyplývají možnosti prostoru pro ekonomický růst. Vytvoření adekvátního mechanismu orientovaného na zvýšení účinnosti produkčních sil a na motivaci k další inovaci je důležitější než materiální zdroje. To ukázal v předchozí době příklad Japonska a v pozdější době i růst v Koreji.

Zde se hlavní pozornost věnovala vzdělávání a technickému rozvoji. Např. od 60. let do 90. let vzrostl podíl z populačního ročníku příslušného ke středoškolskému vzdělávání z 26 % na 76 % a výdaje na nákup licencí a patentů. To zabezpečilo průměrný růst produktu na osobu v letech 1970 - 1990 o 7,1 % ročně. Podíl exportu na HDP vzrostl z 3,3 % na 34 % ve stejném období. Toto zapojení do internacionalizačních procesů bylo provázáno přílivem PZI, jejichž hlavní doménou byl zpracovatelský průmysl.

Při procesu ekonomické diferenciaci se objevila zvláštní skupina zemí – tzv. Nejméně rozvinuté země (LDC). Tuto skupinu tvořilo podle klasifikace OSN v polovině 90. let 46 států (v současnosti již 49) a jejich ekonomické postavení se neustále zhoršovalo, jak ukazuje Tabulka č. 14.

Tabulka č. 14: Postavení LDC

Ekonomický růst¹	1977-1986	1987	1988	1989	1990
Rozvojové země	4,6	5,7	5,2	3,9	3,9
LDC	4,6	2,7	2,5	2,9	2,6
Zahraniční zadlužení LDC ²	.	89,2	93,8	98,1	103,2

¹ v %, ² v mld. US dolarů

Zdroj: IMF. The World Economic Outlook (1995)

Situace ekonomického růstu zde byla z důvodu nízké vzdělanosti, zaostalé sociálně ekonomické struktury (vysoký podíl obyvatel v zemědělství, faktická neexistence vědeckovýzkumné základny apod.) velmi svízelná. To vyvolávalo řadu ozbrojených konfliktů (Etiopie, Somálsko, Afgánistán atd.), které zvyšovaly míru rizika pro investice do té míry, že ekonomický růst na jednoho obyvatele fakticky stagnoval, či dokonce klesal.

Obtíže sedmdesátých let zasáhly i země sovětského bloku, což se projevilo i ve vývoji jejich ekonomické aktivity. Reálné potíže se objevily v ekonomikách Východní Evropy později, a to na přelomu 70. a 80. let. Tato skutečnost měla nedozírné následky, neboť vyspělé země Západu mezitím zahájily technologickou rekonstrukci a kvalitativní zaostávání ve využití produkčních faktorů se zhoršilo. A od doby projevení se potíží tyto státy pokračovaly ve stejné trajektorii vývoje a do roku 1979 si fakticky nepřipouštěly nutnost zásadní technologické transformace. A přitom řada ukazatelů začala nasvědčovat poklesu celkové efektivity ekonomického růstu (Tabulka č. 15).

Tabulka č. 15: Vývoj produktivity práce v materiální výrobě (v %)

	1961 - 1970	1971 - 1975	1976 - 1980	1981 - 1984
Východní Evropa	4,9	7,3	3,4	2,1
SSSR	5,1	4,1	3,2	3,1
Celkem	5,1	5,1	3,3	2,8

Zdroj: United Nations (1987)

Problém technologického zaostávání se odrážel i ve výdajích na vědu a výzkum. Jestliže SSSR vydávala na tyto účely počátkem 80. let asi 134 dolarů na osobu, USA 376, SRN 273 a Japonsko 254 dolarů. Problémem byla i skutečnost, že v západních zemích díky smíšenému charakteru firem část vojenského výzkumu byla okamžitě aplikována do zboží civilního užití. V bývalých socialistických ekonomikách zpravidla specializovaná zbrojní firma pomalu předávala své výsledky civilnímu sektoru a mnohdy díky utajování vůbec ne. Prohlubování technologického zaostávání nutně přinášelo potíže, i když celková ekonomická úroveň těchto zemí nebyla nijak katastrofální.

Jednoznačný závěr pro růst však je, že od druhé poloviny 20. století se centrum ekonomického růstu přesouvá do asijské oblasti. V námi sledovaném období má zde nejvyšší dynamiku Japonsko následované Čínou. Zde přese všechny problémy reformem Mao Ce-Tunga dochází k velmi rychlému růstu podle obou způsobů propočtu. Čína, která je ve výchozím bodě (1950) na 70,9 % indické úrovně HDP na osobu, překročila v roce 1986 o 45 % indický HDP na osobu. Následné období bude pro ni ještě úspěšnější.

8.5 Vývojové tendence 1990 – 2001

Devadesátá léta jsou charakterizována dvěma tendencemi. První je důsledkem rozpadu sovětského ekonomického systému a s tím související devastací ekonomik. Druhá tendence je ve znamení posilování významu východní Asie a její postupné přeměny v region, který začíná přebírat roli centra ekonomické aktivity na naší planetě.

Jestliže totiž budeme správně interpretovat následující Tabulku č. 16, pak zjistíme, že v roce 2001 Japonsko a Východní Asie disponovaly 22,5 % světového hrubého národního produktu (HNP), čímž předstihly USA. Ekonomika Číny spolu s Hongkongem a Macaem přitom dosahovala 5 205 mld. dolarů, což je 11,5 % světového HNP. Tím se dostává čínská ekonomika na druhé místo na světě z hlediska objemu ekonomické aktivity. V tomto smyslu se obnovuje obraz světa, který zde byl před nástupem Evropy v 15. století. Tato představa vystoupí ještě plastičtěji, když si uvědomíme, že tato oblast spolu s Indickým subkontinentem realizuje 30,3 % světového národního produktu, a to je větší objem než Evropská unie.

Tabulka č. 16: Ekonomická dynamika 90. let 20. století

	Míra růstu HDP (v %)		HND 2001		Podíl oblasti na světovém HNP
	1980-1990	1990-2001	Celkem	Na osobu	
Vyspělé země	3,3	2,5	25 806	26 650	56,1
Z toho USA	3,5	3,4	9 781	34 280	21,6
Japonsko	4,1	1,3	3 246	25 580	7,2
Vých. Asie	7,5	7,5	6 899	3 790	15,3
z toho Čína	10,3	10,0	5 027	3 950	11,1
Východní Evropa ¹	2,1	- 1,0	2 998	6 320	6,6
z toho Rusko	.	-3,7	995	6 880	2,2
Lat. Amerika	1,7	3,2	3 613	6 900	8,0
Střední východ ²	2,0	3,0	1 631	5 430	3,6
Jižní Asie	8,6	5,5	3 535	2 870	7,8
z toho Indie	5,7	5,9	2 913	2 820	6,4
Subsah. Afrika	1,6	2,6	1 178	1 780	2,6

¹ Vých. Evropa a ex SSSR, ² Střední Východ a Severní Afrika

Zdroj: World Bank (2003)

Pokud se podíváme na celkovou úroveň lidského rozvoje roku 2000 měřenou Indexem lidského rozvoje (HDI), zjistíme následující obraz. Mezi země nejvíce rozvinuté (index = 0,800) patří 53 států s průměrným indexem 0,918. První tři místa zaujímají země Norsko, Švédsko a Kanada, ekonomicky nejvyspělejší stát USA zaujímá až 6. místo. Česká republika

je zde řazena na 33. místo. Ve Východní Evropě ji předstihuje pouze Slovinsko, tj. zde odpovídá pořadí i výši HDP na osobu, neboť Maďarsko má i zde 3. příčku (35. místo). U středně rozvinutých ekonomik (index lidského rozvoje 0,500 – 0,799) zaujímají první tři místa Mexiko, Kuba a Bělorusko následované dalšími 81 ekonomikami. Rusko zde zaujímá 60. místo, Čína 96. pořadí. Její „konkurent“ Indie je na 124. místě. Průměrný index je zde 0,691. Ve skupině nejméně rozvinutých zemí je hodnoceno 36 zemí v čele s Pákistánem, Súdánem a Bhútánem. Poslední tři místa patří Burundi, Nigeru a Siera Leone. Průměrný HDI je zde 0,448. Tento počet zemí však není komplexní, neboť pro nedostatek dat nebylo zařazeno 18 států, jako např. Afgánistán, Bosna a Hercegovina atd., tj. země, u kterých nebylo možno sesbírat adekvátní data.

Avšak i tyto materiály potvrzují ve svém souhrnu závislost lidského rozvoje na ekonomické výkonnosti. V zemích s největším lidským rozvojem v letech 1975 - 2000 rostl HDP na osobu v průměru ročně o 2,1 %, se středním rozvojem 1,6 % a s nejmenším 0,5 %. Empirické analýzy ukazují, že nelze absolutizovat rozdíl mezi ekonomickým rozvojem a růstem. Oba procesy se tak vzájemně ovlivňují, jsou předpokladem jeden pro druhého, avšak nelze hovořit o jejich totožnosti. Největší výdaje na zdravotnictví ještě nezaručují nejdelší délku života, největší výdaje na školství nejlepší vzdělanost. Musí se uvažovat kvalita systémových vazeb i schopnost jednotlivých systémů efektivně využívat prostředky, které si společnost vytváří. Avšak tyto systémy a jejich kvalita je zároveň neodmyslitelná od množství prostředků, tj. závisí na ekonomickém růstu.

9 Základy teoretického vysvětlení mezinárodních ekonomických vztahů: Mezinárodní obchod

Hovoříme-li o mezinárodní ekonomii nebo světové ekonomii, pak musíme vzít v úvahu, že se jedná o problémy mezinárodních trhů, případně globálního trhu, které popisujeme termíny z širší vědy – ekonomie. Jedná se tedy o problémy fungování ekonomických mechanismů na různé úrovni jejich projevu. Proto existují zde jak obecné kategorie, tak i specifické, které jsou příslušné pouze k mezinárodním ekonomickým vztahům.

9.1 Základní ekonomické kategorie

Výklad v této subkapitole nechce být stručnou verzí ekonomické učebnice, jeho smyslem je připomenout některé obecné souvislosti, které se objevují i v úvahách o fungování světového hospodářství a mnohdy tvoří ona obecná, byť někdy nevyslovená, východiska pro specifické ekonomické kategorie v mezinárodní rovině fungování ekonomických vztahů.

Pro popis hospodářské aktivity je používán termín ekonomika, přičemž se rozumí konkrétní stav a fungování subjektu, jimž může být podnik, region, stát či skupina států. Proto lze používat např. světová ekonomika či světové hospodářství za synonyma. Někdy se ovšem používá termín světová ekonomika jako název pro teoretickou disciplínu, která se zabývá analýzou světového hospodářství. Pod ekonomikou je nyní chápána teoretická disciplína, která má dvě základní roviny – mikroekonomickou zabývající se rovinou chování dílčích subjektů ekonomického systému a makroekonomickou, která zkoumá chování uceleného ekonomického systému.

Výchozím principem je zde člověk a jeho potřeby, uspokojované (individuálně nebo kolektivně) pomocí statků, a to hmotných či nehmotných. Jejich základní vlastností je, že mají konkrétní užitnou hodnotu, tj. působí na lidské potřeby. Jestliže tyto statky vstupují do směny, jinak řečeno jde tu o jiný způsob jejich výměny, než tradiční přidělování podle potřeb či sociálně etických norem, nazýváme je zbožím a službami. Ekonomické místo, kde probíhá tato směna, je nazýváno trhem a tyto trhy podle rozsahu existují jako místní (lokální), národní, mezinárodní a světové (globální), nebo podle druhu – trhy jednotlivých komodit (ropy potravin, atd.) či trhy produkčních faktorů (práce, kapitálu, půdy)

Na trhu subjekty vystupují na straně nabídky a poptávky. Pokud zde dochází ke směně zboží za zboží, jsou tyto obchody nazývané jako barterové, kdy směnná hodnota jednoho zboží je vyjádřena v množství jiného zboží. V rozvinuté směně je pak předpokladem realizace zboží jeho prodej a nákup za peníze. Peníze jsou tudíž všeobecným ekvivalentem vyjadřujícím směnnou hodnotu zboží v ceně. Směnná hodnota vyjádřená v penězích vytváří cenu, jejíž velikost je ovlivněna kolísáním nabídky a poptávky. Důvodem mohou být technologické změny, změny preferencí, živelné katastrofy atd.

Trh vzniká na základě procesu dělby práce, tj. vzniku specializovaných výrobců a sociálních změn, při nichž se výrobci stávají samostatnými ekonomickými subjekty, a tudíž při výměně statků musí existovat princip zákona zachování energie. Musí dojít ke svobodné výměně produktu činnosti, která umožní všem účastníkům směny úhradu nákladů na výrobu a vlastní reprodukci.

K tomu, aby mohla být prováděna aktivita produkce statků, musí existovat ekonomický subjekt kombinující produkční faktory (výrobní činitelé). Člověk má k dispozici tři základní produkční faktory:

- Pracovní sílu, tj. schopnost vytvářet produkty, která je zabezpečena mírou znalostí, zkušeností a umu. Při své realizaci pracovní síla v čase vynakládá práci, která může být podle potřebného stupně znalostí, zkušeností a umu členěna na jednoduchou a složitou.
- Kapitál, který je zde chápán jako fyzicky prostředek používaný při výrobě zboží a slouží k přírůstku produkce. V obecném smyslu je kapitál v ekonomii chápán jako vše, co přináší důchod pro jeho vlastníka. Pak je kapitál určený svým přídavným jménem – lidský, peněžní, sociální atd.
- Přírodními faktory (půda, klima apod.).

Ekonomické subjekty na straně poptávky získávají důchody na základě vlastnictví produkčních faktorů. Jejich peněžní příjem (v různém stupni) se tak skládá ze mzdy, zisku, úroku a renty. Je vynakládán podle jeho preferencí na různé statky.

Rozhodujícími veličinami ovlivňující chování spotřebitele na trhu jsou nabízené množství, důchod a cena. Spotřebitel pak mění své chování, tj. množství a strukturu spotřebovávaného statku, na základě změn těchto veličin a tato změna je vyjadřována elasticitou. Elasticita nepůsobí pouze na mikroekonomické subjekty, ale i na makroekonomické – např. elasticita zahraničního obchodu. Také zde působí i řada vnějších momentů jako je např. snaha získat zahraniční produkt, vytváření alternativ při uspokojování potřeb, turistický ruch atd. Rozhodování spotřebitele na otevřeném trhu má zpravidla více variant a může tak lépe vynakládat svůj důchod na uspokojení potřeb než v případě uzavřené ekonomiky. Proto některé teorie říkají, že pouhým otevřením trhu dojde k vyššímu uspokojení potřeb při stejném důchodu než na uzavřeném trhu.

Podíváme-li se na standardní učebnice ekonomie, zjistíme, že většina z nich v různých formách zahrnuje i problémy, které se dotýkají ekonomického života, které souvisejících s fungováním ekonomických procesů mimo prostor domácí ekonomiky. Za této situace se pak snadno vysloví otázka, zdali je účelné vydělovat světovou ekonomiku či mezinárodní ekonomii jako zvláštní odvětví ekonomie. Odpověď není jednoduchá a asi nebude ani jednoznačná, neboť úzká souvislost mezi obecnou ekonomickou teorií a mezinárodní ekonomii je zřejmá.

Přesto však lze hovořit o řadě příčin, ze kterých minimálně vyplývá praktická účelnost vydělení skupiny problémů zabývajících se světovým hospodářstvím. Nahlížíme-li totiž na ekonomické procesy kvalitativně stejným přístupem, tj. jako by se projevovaly v teritoriálně uzavřených i otevřených ekonomikách stejně, může se stát, že nepochopíme a správně nevysvětlíme celou řadu jevů, které nás obklopují. Jde o to, že původ i mechanismus fungování řady jevů a procesů se nedá vysvětlit pouze z fungování národní ekonomiky. Jako příklad můžeme uvést změny devizových kurzů a tvorbu cen, vlivy platební bilance na ekonomiku země apod. Může jít i o zdánlivě nevysvětlitelné reakce ekonomických subjektů, pokud nebudeme zvažovat reakce v okolí (ceny, množství, kvalita produktů nemusí odpovídat situaci na domácím trhu apod.).

Bez porozumění světovým tendencím vývoje lze obtížně pochopit i nepřímé vlivy při vymezení i takových elementárních kategorií jako je např. mzda, cena atd. Jestliže totiž hovoříme o mzdě textilních dělníků v Čechách, nemůžeme abstrahovat od jejich souvislostí se mzdami v Thajsku či Číně, ceny válcovaného materiálu nelze stanovovat nezávisle na situaci v Jižní Koreji, norské náklady na energii pro výrobu hliníku ovlivňují perspektivy našeho vývoje hutnictví barevných kovů apod.

Kromě těchto praktických souvislostí domácího a světového vývoje nelze opominout rozdílnosti nacházející odraz přímo ve formulaci teoretických problémů. Na první pohled by bylo možné provést ekonomickou analýzu určitého jevu - např. obchod a pak poukázat na vlivy cla při tvorbě cen a celý problém by byl teoreticky vyřešen. Stát se podle tohoto zjednodušeného pojetí dá vyložit jako určitá neekonomická překážka v pohybu zboží. Jenomže je situace skutečně tak jednoduchá?

Podrobnější rozbor ukazuje, že trhy nejsou od sebe odděleny pouze administrativními hranicemi. Existuje i řada národně kulturních zvláštností, které nesmíme v praxi přehlédnout a jejichž existence má pro průběh obchodu stejné, ne-li větší důsledky než celní překážky obchodu. Na každém regionálním trhu mohou existovat odlišnosti z hlediska poptávky po zboží a službách vyplývající z kulturních specifik, rozdílného sociálního rozložení jednotlivých sociálních skupin a vrstev, může se jednat o historické podmínění potřeb apod.

Poznání světového hospodářství se stává důležitým nástrojem k pochopení současného bytí a jednání v něm. Jestliže dnes prakticky neexistuje větší ekonomický subjekt, jehož fungování v ekonomických vztazích by bylo myslitelné bez napojení na vztahy z jiného národního ekonomického systému, dospíváme k závěru, že dochází k propojování těchto vztahů do mezinárodního ekonomického systému.

Předmětem je pak světové hospodářství, které můžeme definovat jako ekonomický systém vznikající v důsledku interakcí jednotlivých subjektů světového hospodářství. Nejde však pouze o abstraktní vztahovou záležitost. Celistvost světového hospodářství je dána jak propojením materiálních prvků výroby, tak i propojením ekonomických vztahů s jednotnými zásadami ekonomického mechanismu. **Mezinárodní ekonomie** se snaží teoreticky postihnout vzájemnou jednotu uvedeného systému, přičemž důraz klade hlavně na mezinárodní

ekonomické vztahy. **Světová ekonomika** pak zkoumá stavy národohospodářských komplexů na této planetě.

Tak jako v případě jiných vědních disciplín liší se i názory na pojetí světové ekonomiky. *První pojetí* předpokládá existenci uzavřených ekonomických celků, z nichž každý je vázaný na určité území. Poloha tohoto území, jeho rozsah, určuje velikost přírodních a energetických zdrojů, je osídleno určitým počtem obyvatel hospodařících na základě nakumulovaných zdrojů a vědomostí. U uvedeného uspořádání existují nutně vztahy propojující samostatné jednotky, které vytváří novou sjednocenou kvalitu – mezinárodní ekonomii. V tomto užším pojetí je světová ekonomika systém mezinárodních ekonomických vztahů vytvořených jednotlivými státními subjekty. *Druhé pojetí* světové ekonomiky je daleko širší, neboť se snaží definovat světovou ekonomiku jako vědu zabývající se světovým ekonomickým systémem. Neuvažuje prioritu jednotlivých ekonomických subjektů (států, národních hospodářství) a nebere světovou ekonomiku jako nadstavbu. Vychází z hierarchického uspořádání světové a nadnárodních ekonomik, přičemž části jsou zde podřízeny celku. Uvedená představa vyplývá z pojetí světa jako uceleného ekonomického systému, jemuž jsou hierarchicky podřízeny dílčí subsystémy. Světová ekonomika je proto více empirická, popisuje a analyzuje vývoj ve světovém hospodářství.

Mezinárodní ekonomický vztah je nejobecnějším vyjádřením pro různé formy ekonomické závislosti a způsobu zprostředkování ekonomických kontaktů mezi jednotlivými subjekty světové ekonomiky. Existence mezinárodních ekonomických vztahů je ovlivněna formami národních ekonomických vztahů, tj. pojem „mezinárodní“ až na výjimky nabývá konkrétní podoby v určitých ekonomických subsystémech.

Mezinárodní dělba práce je kategorie vzniklá přenesením procesů dělby práce mezi subjekty do světového hospodářství, tj. jedná se o subjekty, které náleží do různých národních (státních) celků, nebo jde o procesy vzniklé mezi těmito celky, případně mezi nimi a jinými subjekty světové ekonomiky.

Pod **subjekty světové ekonomiky** rozumíme takové prvky, které vstupují do ekonomických vztahů s hospodářskými činiteli určitého národohospodářského či mezinárodního komplexu, přičemž nejsou jeho bezprostředním členem, tj. převážná část jejich ekonomické činnosti se odehrává v jiném ekonomickém subsystému. Jako subjekty světového hospodářství jsou vyčleňovány:

- Mezinárodní organizace
- Transnacionální korporace (TNK)
- Transnacionální finanční ústavy (TNB)
- Finančně průmyslové skupiny (vznikají sloučením TNK a TNB)
- Státy a administrativní jednotky specifických teritorií
- Integrační sdružení

- Sdružení institucionálních investorů a organizace firem vstupujících na mezinárodní trhy
- Národní ekonomické subjekty operující na mezinárodních trzích (města, firmy).

S fungováním mezinárodních ekonomických vztahů mezi subjekty světového obchodu souvisí další kategorie, kategorie relativní **ekonomické uzavřenosti (otevřenosti)**. Jde o schopnost ekonomických subjektů propouštět (ven i dovnitř) pouze určité činnosti a produkty. Uzavřenost (otevřenost) je dána mírou této propustnosti. Její stupeň závisí na řadě podmínek – přírodních, ekonomických, historických a sociálně kulturních. Naproti tomu kategorie **ekonomické samostatnosti** subjektu je výsledkem schopnosti vystupovat jako nezávislý subjekt, tj. jako oddělený vlastník od ostatních subjektů.

Zpracování mezinárodní ekonomie je většinou rozčleněno do dvou okruhů. V prvním, chápaném jako čistá teorie zahraničního obchodu, se autoři snaží postihnout aspekty výhod a nevýhod mezinárodního obchodu, podmínek jeho realizace, strukturu a množství jeho objemu. Mikroekonomické pojetím výrazem toho, že se týká jednotlivých států jako základny pro firemní produkční procesy. Přitom vystupují jako jednotky světového obchodu.

Druhá část – monetární aspekty fungování – se orientuje na momenty projevujícím na základě celé ekonomiky. Jedná se o mechanismy regulování platební bilance, změn směnných kurzů. Je tak součástí makroekonomie otevřené ekonomiky, neboť do centra pozornosti se dostávají toky důchodů společnosti, pohyby cenových hladin atp.

9.2 Teorie zahraničního obchodu

Klasický pohled na mezinárodní ekonomický systém převládající v 19. století vycházel ze tří postulátů: 1. volný obchod, 2. vyrovnávání obchodu a platební bilance v určitém období a 3. zlatý standard jako forma měnových vztahů.

Nyní budeme analyzovat některé teorie zahraničního obchodu. To, co je jim společné se dá shrnout jako pokus o odpověď na následující otázky:

1. Proč provádět zahraniční obchod?
2. Jaká je struktura, směr a objem zahraničního obchodu?
3. Co znamenají reálné směnné vztahy - Terms of Trade (ToT)?
4. Jaké výhody (přínosy) jsou důsledkem zahraničního obchodu pro jednotlivce, skupiny a pro svět jako celek?

Výměna statků mezi zeměmi je jednou z nejdůležitějších forem mezinárodních ekonomických vztahů. Vzniká na základě mezinárodní dělby práce, tj. svou podstatou patří mezi nejvýznamnější indikátory zapojení zemí do mezinárodních globalizačních procesů. Zároveň je s jeho toky spjata existence řady procesů v monetární sféře, rozvojem práva atd.

Z hlediska definice rozumíme pod **zahraničním obchodem** pohyb zboží a služeb (hmotných a nehmotných statků), který překračuje vymezená území správní jednotky. Také v sobě zahrnuje mnohá opatření spjatá s úhradou nákladů. Nabývá různých forem a v zásadě buď jeho toky směřují z ekonomiky (vývoz, export), nebo do ekonomiky (dovoz, import). Jeho existence přináší z hlediska fungování národního hospodářství jak výhody, tak i nevýhody.

Pokud se podíváme na **vývoz**, můžeme nalézt z hlediska domácí ekonomiky následující **výhody**.

- Zvyšuje celkový blahobyt v ekonomikách díky zvýšení specializované produkce.
- Vytváří nová, z hlediska domácího hospodářství produktivní, pracovní místa na základě prodeje produktu do zahraničí.
- Díky poklesu nákladů na jednotku produkce dochází ke zvýšení konkurenceschopnosti firmy (odvětví).
- Je zdrojem deviz pro platby na úhradu dovozu.
- Export také snižuje dopady krizí, díky vzájemné provázanosti reprodukčních procesů zemí.
- Přebytky exportu umožňují pokrývat důchodové deficity v jiných oblastech ekonomiky.

Vzhledem k vnitřně rozporné realitě musíme také vidět **nevýhody vývozu**. Jde hlavně o:

- Mohou vznikat nevýhodné závislosti ekonomiky na cílových teritoriích. Tato nevýhoda politické a ekonomické závislosti platí i pro dovoz.
- V domácí ekonomice může narůstat zátěž životního a přírodního prostředí.
- Může dojít k nerovnoměrnému rozdělení efektů zahraničního obchodu. Rychlé bohatnutí určité skupiny zemí pak vede k nežádoucím procesům diferenciací.
- Nárůst rizik při realizaci zboží, snadná zranitelnost na základě politických vlivů.
- Zhodnocení měny díky exportním příbytkům může zpomalit růst ekonomiky.
- Vývoz i dovoz mohou růst k hypertrofii transportních systémů, nárůstu komplikací s odpady.

Výhody dovozu lze obecně vymezit následně: Zlepšování struktury nabídky, zvýšení konkurence což v konečném důsledku prospívá spotřebiteli. Vytvoření podmínek pro výrobu (zdokonalení) produktů dovozem komponentů nebo surovin. Zmenšení požadavků na alokaci zdrojů do výroby méně efektivních statků umožní zvýšit celkovou produkci hospodářství. To platí i pro snížení ekologické zátěže.

Nevýhody dovozu jsou ohrožení pracovních míst, nevyužívání části potenciálu ekonomiky, zhoršování deficitů v oblasti finančních toků, ohrožení zdraví a bezpečnosti spotřebitelů na základě nevyhovujících norem v zemi exportu a zhoršení cyklických výkyvů v domácí ekonomice na základě cenového či sociálního dumpingu v zahraničí.

Jeden z prvních směrů ekonomického myšlení, který se formuloval od 14. do 18. století, byl **merkantilismus**. Tvořil základ přístupu k hospodářským otázkám v údobí formování moderních státních celků. Zároveň vyjadřoval názory obchodníků na původ a formy bohatství, neboť právě tato skupina byla velmi zainteresována na spolupráci se vznikajícím státním aparátem. Proto je pro merkantilní myšlení charakteristická preference role státu při formulování cílů rozvoje hospodářství. Východiskem pro roli zahraničního obchodu je pojetí bohatství jako množství plnohodnotných peněz, které má ekonomika k dispozici. Jestliže tedy připustíme tezi, že za plnohodnotné peníze můžeme kdykoliv a kdekoliv získat jakékoliv statky, pak logicky jejich množství nám určuje stupeň bohatství.

Z hlediska interpretace pak vývoz znamená zvyšování množství peněz, tj. růst bohatství a dovoz znamená ztrátu těchto peněz. Na základě této úvahy merkantilismus ve starší verzi zakazoval dovoz jako takový. Časem se však ukázal negativní vliv podvázání importu na ekonomický rozvoj a růst. Proto byl v pozdějších verzích merkantilismu kladen důraz na maximalizaci obchodní bilance, tj. rozdílu mezi exportem a importem.

Se zásadní kritikou merkantilních přístup vystoupil ve druhé polovině 18. století anglický ekonom a filozof **David Hume**. Hume chápal rozdílnost osobních a věcných předpokladů výroby v jednotlivých zemích, které ovlivňují výrobu zboží. Díky tomu přišel i k poznání, že země vyváží zboží s nejnižšími výrobními náklady a dováží produkty, které není schopna vyrobit, nebo je vyrábí za vysokých nákladů. Zahraniční obchod tak vede k optimalizaci výrobní struktury. Hume tak zdůvodnil koncepci, že stát nemá zasahovat do zahraničního obchodu a vytyčil základní pojetí **svobody světového obchodu**. Avšak sám připouštěl možnost celní regulace ve výjimečných případech jako je např. import luxusního zboží.

Proto další rozvoj ekonomického myšlení v oblasti mezinárodního obchodu šel již ve směru hlásání odstranění překážek, neboť mezinárodní obchod podle ekonomů klasických dokáže samostatně regulovat nastalé nerovnováhy a disproporce.

Nejvýznamnější vystoupení a formulování zásady „free trade“ je výsledkem formování názorů A. Smitha. Jeho nové pojetí odráží přijetí pracovní teorie hodnoty, kdy bohatstvím přestávají být peníze, ale je jím množství vytvořených statků. Bohatství se rodí z práce a peníze jsou nástrojem oběhu. Tvorba nabídky na světovém trhu je předmětem ekonomické teorie již od dob merkantilistů. Otázka proč a jak dochází ke směně na světovém trhu, dostala poprvé ucelenější podoby ve verzi **Smithova zákona absolutních výhod**. Zahraniční obchod chápe jako zdroj bohatství, které je však důsledkem dělby práce. Ta se projevuje i v mezinárodním měřítku, a to v podobě absolutní výhody. Její podstatu lze vyjádřit takto: Produktivita práce má rozhodující vliv na množství výroby. Jestliže roste produktivita práce, klesají náklady na jednotku výroby. Vyrábí-li země A s vyšší produktivitou práce výrobek x a země B výrobek y, pak je lepší když soustředí své zdroje na výrobu lacinějšího výrobku a ten směňují za dražší výrobek.

Teorie absolutních výhod však neřeší jeden známý fakt, který spočívá v existenci situace, že probíhá mezinárodní výměna zboží mezi ekonomikami, z nichž jedna má výhodu

produktivity práce (nákladů) v obou směřovaných produktech. Proto dochází např. ke směně mezi vyspělými ekonomikami a rozvojovými státy. Proto David Ricardo formuloval tzv. **teorii komparativních výhod**. Zákon komparativních výhod nám říká, že země s absolutními výhodami u obou zboží se má specializovat na výrobu a vývoz takového zboží, které jí zajistí vyšší absolutní výhodu. Potřebu v druhém zboží uspokojí díky dovozu z druhé země, pro kterou je výhodné se zaměřit na zboží, u kterého z hlediska nákladů má menší nevýhodu (zaostávání).

Přestože v ekonomické teorii mají zastánci svobody mezinárodního obchodu obrovskou převahu, existují již od počátku 19. století teoretické výhrady k řadě tvrzení. Zároveň v národohospodářské politice jsou pozorovatelné tendence k ochranářství, bez ohledu na „teoretickou prospěšnost“ volného obchodu. Proto se podívejme blíže na argumenty představitelů ochranářství a na formy, které se dodnes realizují v praxi.

Vlastním domovem moderního protekcionismu jsou Spojené státy. Již při jeho vzniku sehrál rozhodující roli Alexander Hamilton, který se aktivně účastnil na jejich zrodu a tvářnosti a vyvozoval, že k zajištění americké nezávislosti, Spojené státy musí mít hospodářskou politiku, která podpoří růst výroby a zajistí tak základ pro existenci vznikajícího národa. Argumentoval, že by toho mohlo být dosaženo prostřednictvím dotací a subvencí pro průmysl. Regulace obchodu na základě mírných tarifů, jejichž účelem není snaha odradit dovoz, ale zvýšit příjmy státního rozpočtu, aby byly prostředky na podporu americké výroby prostřednictvím dotace). K tomu by měly sloužit i další vládní aktivity. Tyto politiky ve svém důsledku nejenže měly podpořit růst výroby, ale poskytnout různorodé pracovní příležitosti a podpořit imigraci do USA. Měly být i zaměřeny na zavádění nových technologií a vědy v ekonomice, včetně zemědělství.

Další Američan, který ovlivnil tamější ekonomické myšlení Daniel Raymond (1786–1849), politický ekonom, jehož význam je dán tím, že jako první vystoupil na americké půdě se systematickým výkladem celé problematiky ekonomie. Za bohatství pokládal produkční kapacitu a možnost získat životní prostředky. Proto přijal za své tvrzení o nutnosti rozvíjet průmysl v „dětském stádiu“. Méně rozvinutému hospodářství, které nechtělo podlehnout monopolu silnějšího, nutně musel přijít na pomoc stát s ochranou před kvalitnějšími a levnějšími produkty

Jiným významným ekonomem byl Fridrich List. Jeho názory byly a dodnes jsou považovány za určitou „bibli“ ochranářství, neboť vytvořil ve své práci celý historicko-ekonomický model. Ochrana je v jeho pojetí požadována proto, aby došlo k posílení domácích výrobců tak, a tudíž byli schopni soutěžit na trhu s ostatními subjekty jako rovný s rovným. Formuje tak myšlenku cel nikoliv jako nástroje pro získávání prostředků, ale ochrany výrobců, která má trvat nikoliv věčně, nýbrž postupně je snižovat, a tak docílit pomalou aplikací pozitivního efektu tržního mechanismu. List inspiroval řadu praktických politiků, kteří vytvářeli různé celní spolky a unie, které rozvíjely svoji činnost v 19. a 20. století.

9.3 Tarifní a netarifní překážky zahraničního obchodu a jejich důsledky

Pod clem obecně rozumíme poplatek, který musíme zaplatit za zboží při překročení hranic. Znamená to, že clo zvyšuje cenu dovezeného (vyvezeného) zboží. Díky clům jsou trhy rozčleněny na trhy s rozdílnými cenovými hladinami. Cla historicky vznikala jako součást vnitřního trhu a měla charakter mýta. Znamenalo to, že se vybíraly peněžní poplatky od kupců za překročení hranic panství, řek či jiných překážek. Sloužila jako peněžní příjem a byla určena (částečně) na údržbu cest, silnic, strážních objektů apod. Šlo v podstatě o tzv. doprovodná cla, která však zanikla. Na základě účelu zdanění dnes rozeznáváme fiskální cla a ochranná cla, která se od sebe liší důvodem pro jejich existenci.

Fiskální cla se zavádějí z důvodů získání zdrojů do rozpočtu. Clo zde musíme chápat jako specifickou daň, jejím smyslem je zabezpečit dostatečný a pravidelný důchod pro naplnění veřejných rozpočtů. Základní problém, který zde vstupuje v úvahu, je cenová elasticita. Nemělo by se jednat o statky s vysokou cenovou elasticitou poptávky, neboť pohyb ceny směrem k jejímu zvýšení bude znamenat snížení výnosů, vzhledem k tomu, že pokles spotřebovávaného množství je větší než vzrůst ceny.

Ochranná cla jsou taková, kdy motivem pro jejich použití je snaha zlepšit podmínky pro domácí ekonomické subjekty. Z hlediska funkce jsou vytyčena jako:

- *výchovná*, tj. snaha vytvořit dočasné podmínky pro etablování producentů na trhu,
- *reciproční cla*, která se zavádějí v případě reakce na jednání zahraničí,
- *antidumpingová*, uplatněná proti podpoře exportu, který je dotován vyvážející zemí,
- *vyrovnávací*, aplikovaná z důvodů narušení vývozu státem dotovaného zboží,
- *prohibitivní*, mající za účel zabránit dovozu určitého produktu.

Z hlediska uplatnění cla na import nebo export hovoříme o dovozních a vývozních clech. **Dovozní cla** drtivě převažují z fiskálních a ochrannářských důvodů, **vývozní cla** jsou řídké aplikovány (např. v Rusku – ropa, plyn), aby došlo k udržení domácí nízké ceny. Je to vyvoláno sociálními důvody a také tím, že domácí výrobci získávají komparativní výhodu. Patří sem také vyrovnávací cla.

Pod netarifními překážkami zahraničního obchodu rozumíme širokou škálu nástrojů, které formálně nejsou vyjádřeny v ceně, ale projevují se omezením či zastavením toků zahraničního obchodu. Díky existenci WTO a smluv na snižování celních sazeb se stávají v současnosti velice užívaným prostředkem antiimportní politiky.

Tato oblast omezení se dá rozdělit na tři větší bloky nástrojů. První skupina je spjata s **účastí státu na zahraničně obchodních operacích**. Patří sem subvence, a ostatní pomoc státu, státní monopoly, veřejné obstarávání zboží a služeb, antiimportní zákony a nařízení, bojkoty atd. Jde tu o bezprostřední uplatnění vlivu státu na jednotlivé operace či monopolizaci

aktivit. Dojde-li k zavedení **subvence** v malé ekonomice, nezmění se ceny a nabídka vzroste. Protože na základě subvence jsou nezměněny cenové proporce v domácí ekonomice, a protože se nemní ani světová cena, nezmění se spotřebované množství. Protože však musí být subvence hrazena, klesá renta spotřebitele a je menší než nárůst přebytku výrobce. Dochází ke ztrátě v důsledku toho, že zvýšení množství znamená vyšší náklady, než by bylo možno pořídit produkt v zahraničí. Zároveň klesá výběr cel a zhoršuje se tak důchodová situace. Další specifická forma podpory je **dumping**, kdy výrobce prodává své komodity na zahraničních trzích pod cenou nákladů. Jde zde o to, že výrobce má zajištěné podmínky, které mu umožňují nahradit veškeré náklady. Můžeme rozeznávat **ekologický dumping**, kdy výrobce nemusí hradit náklady na ekologické škody, **sociální dumping**, kdy je výrobcům povoleno překročovat uznávání sociální roviny (dětská práce, nucená práce, nedodržování bezpečnostních předpisů atd.) a **ekonomický dumping**, při němž výrobce dostává různé dotace, odpuštění placení daní, stlačení cen subdodavatelů apod. Jinak řečeno, nepreferování domácí výroby při zákonem chování nemají možnost jakékoliv konkurence s dováženým zbožím.

Druhá skupina možností, jak znesnadnit (zastavit) tok zahraničního obchodu, je uplatnění **technických norem, standardů, veterinárních a zdravotních atestů**. V praxi to znamená, že dovozce (výrobce) musí splnit řadu fyzikálních, chemických či biologických parametrů, které mu umožňují uplatnit se na trhu. Nejde zde pouze o zdravotní nezávadnost či technickou bezpečnost při spotřebě. Jde zde také o to, že normy mohou být stanoveny různě na domácích trzích a zahraničních, při čemž odchylka nemusí být významná, a přesto to znamená vyřazení produktu.

Třetí skupina souvisí s **administrativními omezeními chodu úřadů** zaměřenými na oblast realizace zboží. Jde o nutnost vybavit zboží různými formalitami od celních úřadů, konzulárních pracovníků, kontroly, že se nejedná o dumping, vymáhání dalších předpisů. To v zásadě zpomaluje oběh zboží a umožňuje tak domácím výrobcům, získat jisté výhody.

Zahraněční obchodní operace jsou spjaty s celou řadou různých požadavků, které musí zboží splnit. Můžeme je rozčlenit do dvou skupin. První skupina požadavků má za důsledek **dodatečné náklady na realizaci zboží**. Jde o přístavní a jiné státy, které zvyšují náklady na dodání zboží, kolkovné za vystavení potřebných dokumentů, požadování složení záloh atp. Do druhé skupiny můžeme započítat opatření, která vedou k **množstevnímu omezení**. Jde zde o vynucování „dobrovolného omezení“ mezinárodními úmluvami, licenčními smlouvami, uplatněním mezinárodní kartelizace trhu produktu apod.

Při praktické realizaci tarifních a netarifních překážek zahraničního obchodu si musíme uvědomit, že na světových trzích neexistuje dokonale konkurenční situace. Velké ekonomiky mohou svými rozhodnutími měnit celkovou situaci na trhu, malé nikoliv. Vyspělé ekonomiky brání šíření vědecko-technických poznatků, aby si zachovaly výhodné postavení, rozvojové ekonomiky naopak používají sociální dumping běžně jako součást své strategie. V zemích existují různé daňové systémy, používají se různé kalkulační metodiky, takže ani tvorba cen

neprobíhá na metodologicky stejných základech. Reálné trhy tak mají daleko k ideálnímu světu modelů.

Řada pravidel v mezinárodním obchodě při tom nemá ani ekonomické příčiny. Může se jednat o různé politické důvody (přítel-nepřítel), mohou vyplývat z kulturní odlišnosti (problém preferencí a hodnot např. u náboženských skupin), nebo jsou důsledkem snahy o vojensko-mocenskou převahu (nákup strategického materiálu, omezení obchodování, tajemství embarga atd.).

Existují také pozitivní historické zkušenosti s uplatněním ochranné politiky. Protekcionismu Alexandra Hamiltona stál u počátku formování USA, Fridrich List aktivně budoval celní spolky v rozdrobeném Německu a již se nedožil vzniku Německého císařství, které na počátku 20. století vstoupilo mezi absolutní ekonomické mocnosti. Také vzestup USA na přelomu 19. a 20. století byl doprovázen vysokými cly.

Nikdo však nemůže opominout, že tyto modely úspěšně fungovaly, protože ekonomiky získávaly určité výhody na úkor ostatních. Jestliže se podíváme na jinou skutečnost, tj. průběh Velké hospodářské krize 1929–1933, pak zjistíme, že zavedení principu akce a reakce, kdy ochrana trhu byla všeobecná záležitost, měl krizový výkyv obzvláště bolestný průběh.

Jinak řečeno, nelze se naivně otevírat, aniž docílí ekonomiky reciproční výhody, která je větší než negativní důsledek z titulu otevření se. Také ochrana proti negativním důsledkům, musí být uvážlivá a její přínosy nemohou být nižší než negativní důsledky. Při tom by měly platit i ohledy na celosvětový vývoj. Platí totiž fakt, že dynamický vývoj sousedů rozšiřuje možnosti domácích subjektů na zahraničních trzích a naopak.

Dopad světových cen na mezinárodní ekonomiku se projevuje vznikem různorodých nástrojů, které na jedné straně chrání národní trhy před dopadem světových cen (cla, dovozní kvóty, administrativně restriktivní opatření v podobě norem, bezpečnostních předpisů apod.), na druhé straně systém stimulace vývozu (dotace a další formy podpory vývozní politiky). Stimulace se provádí buď dovedením domácí výroby na úroveň světové, nebo daňovými zvýhodněními či příplatky na vývoz. Tím vzniká i problém dumpingových cen, tj. cen nižších než jsou výrobní náklady (ztráty zpravidla kryje stát). Regulační politika je v ekonomické teorii chápána většinou jako nutné zlo, které chrání výrobce před neúnosnou konkurencí světového trhu. Toto pojetí vychází z premisy, že otevření národních trhů světovému trhu sice umožní zajistit nejefektivnější rozvoj každé ekonomiky, avšak teoreticky to však platí pouze při dodržení jistých předpokladů neexistence světových monopolů, neexistence rozdílů v ekonomické úrovni apod. Zastánci svobodného trhu v dimenzích světové ekonomiky jsou si vědomi odlišnosti modelu a skutečnosti, spojuje je však přesvědčení, že nedostatky vzniklé díky odchylkám mezi modelem a skutečností nejsou natolik zhoubné pro ekonomický vývoj jako zásahy státu. Ty podle nich mohou být krátkodobě úspěšné, ale z hlediska dlouhodobých dopadů v jejich pojetí dochází k negativním důsledkům. Zastánci intervence státu argumentují oproti tomu opačně. Tržní mechanismus není autoregulačními procesy schopen vyvážit disproporce vlastní tržnímu mechanismu bez vědomé pomoci určitého subjektu – zpravidla

státu či jiné organizace speciálně zřízené k regulaci procesu. Uvádějí se i jiné argumenty – národní zájem na udržení zaměstnanosti, nutnost komplementarity ekonomiky apod. Praktická politika státu je povětšinou charakterizována vzájemnou kombinací obou přístupů.

Dalším problémem tržního mechanismu ve světové ekonomice je schopnost adaptace národních hospodářství jednotlivých států na podněty vzešlé ze změn na světových trzích. Potíže vznikají v momentu, kdy struktura nabídky ekonomiky daná komparativními náklady se liší od vývojových tendencí na světovém trhu, případně dojde-li k zavedení nové výroby, jejíž substituční efekty nahradí vyvážené zboží na světový trh. Nutnost permanentní transformace ekonomik, vzhledem k požadavkům světového trhu, v současné době podtrhuje urychlený tok vědeckotechnických změn. To se odráží i v prosazující se tendenci k diferenciaci zboží na světových trzích.

10 Základy teoretického vysvětlení: Mezinárodní pohyb pracovních sil a kapitálu

Studium hospodářských dějin jasně dokazuje, že ve vývoji lidstva neexistovala dlouhodobější etapa, ve které by nedocházelo ke značným pohybům obyvatelstva se závažnými důsledky pro tuto etapu. Jenom jako příklad bychom mohli uvést řeckou kolonizaci v antice, stěhování národů na sklonku Římské říše, pohyby Arabů a Turků ve středověku, pohyby kočovníků na euroasijském kontinentu (Avaři, Maďaři, Mongolové), vliv čínské emigrace na jihovýchodní Asii a studium nám pak odhalí souvislost pohybu pracovní síly s ekonomickou dynamikou, změnu poměru ekonomických sil na naší planetě a jiné důsledky těchto migrací. Proto je nutné při studiu světové ekonomiky věnovat tomuto problému pozornost.

10.1 Mezinárodního pohyb pracovních sil

Při hledání příčin mezinárodního pohybu pracovních sil můžeme vyjít z jejich členění na dvě velké skupiny: neekonomické a ekonomické. Pod **neekonomickými příčinami** rozumíme takové typy podnětů, které nejsou obsaženy jako logická součást fungování ekonomického mechanismu, i když mají ekonomické souvislosti. Jde o podněty jako války, přírodní katastrofy, nemoci, náboženské či politické pronásledování apod. Pod **ekonomickými příčinami** rozumíme podněty ekonomického mechanismu, jako např. rozdíly v životní úrovni, dosaženého ekonomického rozvoje, změny v alokaci produktivních sil atd. Zesílení ekonomických příčin v posledních desetiletích souvisí se snahou o řešení problémů nezaměstnanosti, lepších možností pro uplatnění osobních schopností kombinovaných se zdokonalováním dopravních systémů a větším množstvím informací.

Pohyb pracovních sil spolu s pohybem kapitálu se stává procesem, který výrazně ovlivňuje soudobé globalizační tendence ve světě. Zároveň v posledních padesáti letech došlo ke změně v teritoriálním směřování migrace. Jestliže v souvislosti s koloniálními výboji v předchozích 400 letech převažoval pohyb z Evropy do ostatních kontinentů, vidíme v posledních desetiletích vzrůst migrace do Evropy.

Rozdíl mezi **dobrovolnou a nedobrovolnou migrací** je však relativní, protože určitá omezení (např. nedostatek zdrojů, nejistá situace) jsou téměř vždy rozhodující pro rozhodnutí o migraci. Uprchlíci jsou lidé, kteří uprchli před válkami, před politickým nebo náboženským pronásledováním nebo před přírodními katastrofami a poškozením životního prostředí (ekologická migrace). Druhý impuls k migraci je pravděpodobně především v důsledku globálního oteplování nadále nabývají na důležitosti, i když se odhady týkající se současnosti značně liší. Jen stoupající hladina moří přímo ohrozí produkci rýže a zásobování asi 200 milionů lidí v níže položených oblastech Asie. Existuje také významná souvislost mezi ničením kulturních statků a útekem či migrací, kdy se oslabuje identifikace lidí s okolím. Kulturní statky jsou součástí identity lidí, kteří žijí na konkrétním místě. Dojde-li k oslabení (zničení) jejich kultury, zničí se také jejich identita. Vzniká vykořeněnost a ztráta vyhlídky na

kvalitní sociální budoucnost vede k opouštění domovů. Migrace uprchlíků se často řídí osobní okolnostmi: zatímco chudí si mohou dovolit uprchnout pouze do sousedních regionů, ti, kteří se mají lépe mají větší šanci dostat se do vzdálenějších regionů. Zda mají být takoví „nedobrovolní migranti“ vůbec považováni za migranty, je sporné.

Avšak místo podrobného rozboru konkrétních pohybů se podívejme na základní formy a důsledky migrace pracovních sil.

Nutnost rozlišení pohybu pracovních sil je dána rozdílností ekonomických důsledků, které tyto pohyby vyvolávají. Pokud totiž chceme pochopit svět, pak nelze slučovat rozporné momenty do jednoho dominantního procesu, aniž bychom se zmínili o možných protichůdných či doprovodných tendencích. Celý problém migrace se odehrává ve dvou rovinách – jednu lze identifikovat s časem, druhou s kvalifikací pracovní síly. Pak v rámci jednoho procesu dochází k řadě různých druhů pohybů s rozdílnými důsledky. Lze tak určit následné pohyby:

1. Prvním pohybem je tak **každodenní pohyb** nekvalifikované a kvalifikované pracovní síly. Souvisí na jedné straně se stavem a úrovní dopravní infrastruktury a prostředků, hustoty osídlení v příhraničních oblastech a velikostí ekonomické aktivity. Na druhé straně je ovlivněn stavem politických systémů a vazeb mezi státy, tj. státy musí chápat hranice za něco, co je spojuje, nikoliv rozděluje a musí ekonomicko politicky a právně tento pohyb umožnit. Důsledky bývají více méně pro obě strany pozitivní charakter, neboť v celkovém souhrnu každodenní pohyb vede k celkovému ekonomickému oživení pohraničí obou států, které zpravidla stojí na okraji zájmů politické reprezentace státu, a má tak menší možnosti k rozvoji, na rozdíl od ekonomických center. Negativní důsledky mohou vznikat v důsledku odlivu některých kvalifikovaných profesí.

2. **Krátkodobý pohyb** pracovních sil, tj. pohyb v rozmezí několika měsíců až několika málo let je zpravidla pohyb spjatý s vykonáváním praxe v zahraničí pro domácí firmu (stavební a montážní práce, různé formy zaškolovacích pobytů apod.), nebo jde o pracovní pobyty související s možností dalšího zvýšení kvalifikace či možností dosažení mimořádně vysoké mzdy. Může se také jednat o případné řešení dočasných sociálních problémů (nezaměstnanost). Pokud v domácí ekonomice existuje nevyužití zdrojů pracovních sil, je pro ni tento pohyb výhodný. Znamená to pro ni jak snížení sociálních nákladů na nezaměstnanost, tak i získání dostatečných peněžních příjmů ze zahraničí. Z dlouhodobého hlediska vzroste kvalifikovanost pracovní síly a transfer know-how do ekonomiky. Pro zahraniční ekonomiku lze vidět výhody ve vyplnění určitých „mezer“ na trhu pracovních sil, případně získání know – how, jestliže se např. jedná o působení zahraničního pracovníka souvisejícího s rozběhem produkčních kapacit získaných v cizině a pro jejichž obsluhu chybí momentálně kvalifikovaná pracovní síla. Specifickým pohybem zde mohou být sezónní pohyby pracovní síly vyvolávané charakterem zemědělství či turistického ruchu.

3. **Dlouhodobý pohyb** v rozmezí více let až desítek let je rozporuplnější záležitostí. Zde začíná sílit vliv sociálních faktorů a prohlubující se dopady ekonomických faktorů. Z hlediska

vysílající země dochází např. k pozitivním momentům v případě existence dlouhodobé nezaměstnanosti. Jenomže jejím řešením nemůže být odstěhování pracovních sil. Jejím důsledkem je pokles agregátní poptávky a odcházejí ponejvíce lidé v produktivním věku. Nevýhodou je tak snížení dynamiky ekonomického vývoje, společnost nese náklady na kvalifikaci, starobní zabezpečení apod., přitom však pracovník se minimálně podílí na tvorbě hodnot doma. Obzvláště je to citelné u kvalifikovaných pracovních sil. Přijímací země sice realizuje výhody z toho, že má nižší náklady na školství, zdravotnictví, sociální zabezpečení, ale mohou zde nastávat sociálně kulturní konflikty související s vytvářením cizorodých etnik na jejich území. Avšak dlouhodobý pohyb kvalifikované pracovní síly znamená pro přijímací zemi vždy výhodu, protože po skončení výkonu produktivní práce pracovní síla odchází a snižuje nároky na sociální infrastrukturu.

4. **Trvalá migrace** je v zásadě demografickým problémem. Ekonomicky ji lze interpretovat jako snížení či zvýšení populačního, v případě vyššího odlivu kvalifikované pracovní síly můžeme hovořit o zhoršování podmínek pro budoucí ekonomický vývoj a snižování efektivnosti nákladů na vzdělání. Ekonomickým důsledkem je i zvyšování (snižování) objemu trhu a zvýšení (snížení) nároků na přírodní zdroje daného teritoria.

Z hlediska práva rozeznáváme **legální** a **nelegální migraci**. I když právní problematika je mimo zorný úhel našeho výkladu, nesmíme zapomínat na její obrovský význam nejenom pro ekonomické procesy (daně, zdravotní a sociální platby), ale také z hlediska sociálního a politického (kriminalita, politické vztahy se zeměmi původu migrantů aj.).

Na konci 20. století – po skončení konfliktu mezi Východem a Západem – se zdá, že globální migrace nabývá na složitosti. Klasické formy migrace, imigrace, hostování a útěku se vyskytují méně v čisté formě než ve variantách, které jsou kombinací všech myslitelných důvodů migrace. Migrující lidé jsou mobilnější než ostatní a jejich pohyby je nutno chápe nejen prostorově, ale i psychologicky a sociálně. V řadě případů jde o nespokojenost s životními podmínkami ústící do rozhodnutí migrovat. Evropská uprchlická krize v roce 2015 ukázala, že většina uprchlíků migrovala do sociálních systémů, takže nedocházelo k migraci za prací. Nepracující občané EU, kteří se přestěhují do jiného členského státu EU s jediným cílem získat sociální pomoc, proto mohou být vyloučeni z určitých sociálních dávek. Pokud dojde k pohybu v rámci země jde o vnitřní migraci. Překročení státních hranic znamená emigraci z pohledu země původu a imigraci z pohledu hostitelské země. Transitní státy slouží k přechodným pobytům při přesunu ze země původu do země určení.

Podívejme se proto pouze na pracovní migraci. Pracovní migrace předpokládá mobilitu faktorů výrobního faktoru práce, tzv. mobilitu pracovních sil. Pracovníci musí být ochotni být mobilní a chtít změnit zaměstnání. Mezinárodní pracovní migrace má ekonomický smysl, pokud na národním trhu práce existují střednědobá volná pracovní místa, tedy poptávka po práci převyšující nabídku práce, a nedostatek domácích pracovníků s odpovídající kvalifikací. Ve všech cílových zemích zahraniční migrující pracovníci obvykle nastupují na nekvalifikované a částečně kvalifikované práce s nízkou kvalifikací, především s vysokou fyzickou zátěží, zdravotními problémy a mzdovými podmínkami, které mnozí místní již

nechtějí akceptovat. Dojde-li k migraci pracovních sil ze země s nízkými mzdami do země s vysokými mzdami, nabídka pracovní síly se v zemích s nízkými mzdami sníží, zatímco v zemích s vysokými mzdami se zvýší. Vzhledem k rostoucímu nedostatku pracovníků na trzích s nízkými mzdami mzdová sazba na těchto trzích roste, zatímco mzdová sazba na trzích s vysokými mzdami klesá. Na obou stranách dochází ke sblížení mzdových sazeb prostřednictvím mzdové konvergence. Na druhé straně se úroveň mezd mezi zeměmi liší, když je mobilita pracovních sil nízká.

Zvláštní kapitolou je tzv. „únik mozků“. Jedná se o odchod kvalifikovanějších vrstev populace, pokud nevidí možnost najít si ve své zemi práci odpovídající jejich vzdělání a možnost se tím uživit. Emigrace talentů často vede k začarovanému kruhu: Nedostatek kvalifikovaného personálu dále zhoršuje atraktivitu lokality a s ní i ekonomickou a sociální situaci. K emigraci talentů dochází i v dobách, kdy je migrace jinak přísně omezena, protože přes všechna imigrační omezení jsou odborníci stále žádaní.

Mnoho zemí a regionů, zavedlo programy „získávání mozků“, aby tento vývoj zastavily. Probíhají pokusy přesvědčit vzdělané vrstvy, aby zůstali, na základě udělení speciálních nabídek a podporou, zejména pro mladé akademiky. Často se snaží o zlepšení vzdělávacího systému, protože zkušenosti ukazují, že prvním krokem k emigraci je často studium v jiné zemi. Úspěch těchto snah je však omezený, protože bez zlepšení obecné situace jsou obvykle jen o málo víc než prohlášení o záměru.

Někteří ekonomové považují čistě negativní pohled na odliv talentů z pohledu postižené země či regionu za zastaralý. Např. indický IT sektor je podle nich příkladem nového přístupu, který vidí perspektivu rozvoje pro chudší země v migraci kvalifikovaných pracovníků. Od 60. let 20. století migrovalo mnoho indických specialistů do USA, kde významně přispěli k rozmachu tamního průmyslu. Podařilo se jim tam vybudovat také kapitál, know-how a kontakty. V 90. letech se mnozí přestěhovali zpět do Indie a založili vlastní společnosti, z nichž indická ekonomika velmi těžila a které byly schopny realizovat další komparativní nákladové výhody v důsledku celosvětové krize IT.

Stále větší pozornost navíc přitahují remitence migrantů do jejich domovských zemí. Převyšuje celosvětově registrovanou vládní rozvojovou pomoc a v mnoha chudších zemích představuje největší podíl na HDP.

Jednoznačně negativně je však hodnocen odliv talentů pro zdravotnický personál, neboť jejich školení je velmi nákladné a tohoto personálu je ve všech chudších zemích (kromě Kuby) nedostatek. Podobně jako odliv talentů je problémem i migrace ošetrovatelského personálu. Do přijímajících zemí Německo, Rakousko, Itálie, Švýcarsko a Španělsko přicházejí především ženy ze zemí východní, střední a jihovýchodní Evropy, jako je Polsko, Česká republika, Slovensko, Rumunsko, Bulharsko a Ukrajina. K migraci ošetrovatelů dochází i v jiných zemích, jako je Turecko a Rusko. Zahraniční pečovatelé nacházejí uplatnění v pečovatelských zařízeních i také v domácí péči.

10.2 Mezinárodní pohyb kapitálu

Dříve než se budeme věnovat podrobnějšímu rozboru pohybu kapitálu ve světové ekonomice, musíme se zastavit u jeho pojetí, neboť je odlišné od pojetí kapitálu v uzavřené ekonomice. V rámci kategoriálního vymezení mezinárodní ekonomie totiž nerozumíme pod pohybem kapitálu prodej fyzického produktivního kapitálu, jako jsou stroje, zařízení a ostatní prvky produkce statků a služeb od jednoho státu k druhému. Mezinárodní pohyby kapitálu jsou ve světové ekonomice chápány jako pohyby dlužných úpisů a kreditních úvěrů a ostatních forem cenných papírů mezi zeměmi.

V počátcích formování ekonomie nevyvolával mezinárodní pohyb kapitálu příliš pozornosti a až do 19. století se chápal spíše jako součást koloniální expanze. Změna nastala postupně během 19. století. Jedním z prvních problémů, tj. otázkou užitečnosti či škodlivosti mezinárodního pohybu kapitálu pro ekonomický vývoj se začala ekonomie zabývat již ve stadiu svého formování. Pohyb kapitálu otevřel i diskusi o jeho vlivu na rozdělovací procesy v ekonomice. Klasické stanovisko (Smith, Mill) vedlo k závěru, že export kapitálu v domácí ekonomice zvyšuje míru zisku a snižuje mzdy. Teprve ve 30. letech 20. století ekonomické myšlení (Ohlin) přineslo názor, že kapitálový export zvedá důchod v obou zemích, přičemž ve vyvážející zemi získávají vlastníci kapitálu více, než ztrácejí mzdy a kapitálově importující zemi jde o opačný proces.

Vlastní mobilita kapitálu definována A. Smithem zůstala prakticky 200 let beze změny. V jeho pojetí jde o tvrzení, že existuje-li (při stejném riziku) vyšší výnos z kapitálu v zahraničí, dojde k jeho přelivu. Při vyšším riziku a stejném výnosu zůstává doma. Teprve v poválečné etapě v souvislosti devizovými a úvěrovými trhy se začal rozšiřovat názor o nutnosti odstranění překážek pro pohyb kapitálu, neboť pojetí mobility kapitálu, jako momentu umožňujícího vyrovnávání poptávky po úsporách, sílí. Avšak v současné diskusi zatím nepřevládá výrazně žádný názor. To, že pohyby kapitálu přinášejí i v mezinárodním měřítku vyrovnání měř zisku bylo zformulováno v teorii již počátkem 19. století.

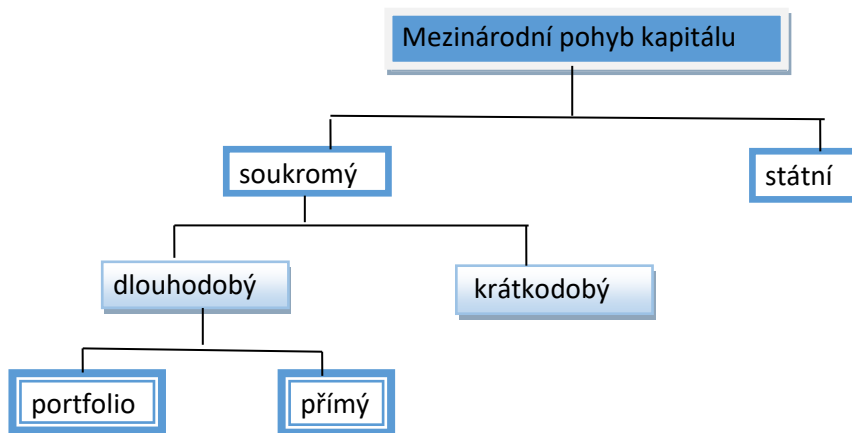
I když počátkem 20. století nepřevyšoval podíl přímých investic 10 % z celkového objemu pohybu kapitálu, byla teorie jeho pohybu spjata s akumulací a problematikou realizace zboží na trzích. Přejít k nedokonalé konkurenci a monopolizaci se začal vynucovat nový přístup k zabezpečení trhu a tím i vyššího zisku. Jeho pohyb se tak stává součástí mezinárodní dělby práce při využívání zdrojů pracovních sil a přírodních zdrojů za účelem úspory kapitálu. Rozhodující roli pak sehrávají holdingové společnosti, které svým vlastnictvím akcií a vlastnických podílů rozhodují o zásadních kapitálových tocích.

S nárůstem mezinárodního pohybu kapitálu se ukázala nutnost řešit další aspekty tohoto pohybu. Ukázalo se, že kterékoliv paradigma použité na pohyb zboží a služeb, musí také reagovat na pohyb kapitálu. Zároveň tyto přínosy byly postupně integrovány do jiných teorií. Pohyb kapitálu se tak v teorii začal chápat jako proces, který je ovlivněn:

- Zvláštnostmi trhu, tj. charakter tržních situací, struktura subjektů, stabilita a nestabilita, lokální, národní, mezinárodní a světové trhy atd.
- Charakter firmy, tj. velikost, organizační struktura, způsoby reakce na situace, strategie atd.
- Specifika vzájemného vztahu firmy a trhu, tj. velikost transakčních nákladů na trhu, implicitní a explicitní náklady, formy vztahů k jiným subjektům, náklady na informace, vlivy neekonomických faktorů aj.

Formy pohybu mezinárodního kapitálu má různé formy, které lze členit do tří základních měřítek: 1. podle subjektu vlastníka na soukromý a státní, 2. podle času na krátkodobý a dlouhodobý pohyb a 3. podle postavení investora na portfolio kapitál a přímý kapitál. Pak lze sestavit následovnou hierarchii členění těchto pohybů, jak ukazuje Obrázek č. 1.

Obrázek č. 1: Hierarchie mezinárodního pohybu kapitálu

Zdroj: vlastní zpracování

Ovšem je nutné si uvědomit, uvedené členění není jedině možným členěním a vyplývá spíše z logiky platební bilance. Lze se setkat i s podrobnějším členěním, kde lze vydělit ze soukromého bankovní kapitál, tj. peněžní prostředky, poskytované peněžními ústavami. V určitém smyslu lze vydělit i veřejný kapitál ve světové ekonomice, tj. kapitál poskytovaný různými peněžními institucemi, neboť pouze s jistou dávkou zjednodušení lze považovat oba tyto kapitály za totožné. Jde např. o skutečnost, že účel zapůjčování státního kapitálu ve velké míře respektuje politické determinanty pro jeho pohyb (ekonomické momenty mohou být druhotné) a logika pohybu „veřejného světového“ kapitálu musí být v souladu se základními zřizovacími statuty těchto organizací (viz kapitola o mezinárodních organizacích).

Taktéž nelze teoreticky vyloučit u státního kapitálu krátkodobý, či dlouhodobý horizont nebo formu přímou či portfolio formu poskytnutí těchto prostředků. Také nelze vyloučit smíšené formy, např. prostředky poskytuje konsorcium několika bank, kdy některá z nich má většinovou účast státu.

Pro každé takové členění je svým způsobem výsledkem zvolení logiky klasifikace a určitého statistického úzu.

Z hlediska časového je členění následovné. Krátkodobý kapitál je takový, jehož návratnost je menší než jeden rok a u dlouhodobého přesahuje návratnost tuto časovou hranici. Zpravidla se v teorii předpokládá u krátkodobého pohybu buď spekulativní charakter, nebo charakter prostředku pro financování operací spjatých se zahraničním obchodem. Naopak u dlouhodobého se uvažuje spíše o pohybu sloužícím k zabezpečení získání kapitálových statků.

Rozdělení dlouhodobých pohybů na portfolio (nepřímé) a přímé sledujeme jinou logiku členění. U nepřímých investic jde o skutečnost, že vlastník kapitálu svěří kapitál k využívání jinému subjektu v cizí zemi, a za to pobírá předem daný, většinou stabilizovaný výnos (abstrahujeme-li od problematiky směnných kurzů). V případě přímých investic jde o získání podílů na řízení ekonomického subjektu a tím i spolupodílu na celkových výnosech. V praxi se však jedná opět o problematiku konkrétního řazení jednotlivých transakcí. Některé statistické praxe hovoří o 10 % podílu vlastnictví, jiné přístupy jsou vyšší (25 %).

S existencí přímých a nepřímých investic je spjata rozsáhlá teoretická diskuse o jejich dopadu na hospodářský a politický vývoj zemí jak poskytující, tak hostitelské země. Obzvláště ostré spory se vedou v rozvojových zemích vzhledem k odtoku prostředků ze země ve fázích zhodnocování kapitálu. V současné době se značná část ekonomů kloní k podpoře přímých investic vzhledem k dlouhodobým pozitivním efektům na ekonomiku.

11 Teorie integračních procesů: Podstata a základní koncepty

Existence integračních procesů byl bezesporu jeden z nejvíce komentovaných procesů v posledních desítkách 20. století. Zvládnutí rozsáhlé ekonomické literatury, která v současné době existuje jak k celkovému procesu integrace, tak i k jednotlivým dílčím aspektům je prakticky nad síly jedince. Proto náš exkurs se bude týkat pouze základních problémů souvisejících s teorií integrace.

11.1 Ekonomická integrace jako fenomén

Je zřejmé, že takto vysoce aktuální proces není v literatuře jednotně pojímán, a tudíž existují různá výkladová pojetí. Z hlediska autora těchto řádků se jedná o pojetí integrace jako komplexního sociálně ekonomického procesu, který zasahuje veškeré roviny společenského bytí a je založen pouze na problematice úspor z rozsahu, případně optimalizace alokace produktivních sil. Toto „čistě ekonomické pojetí“ velmi zjednodušuje celou problematiku, neboť např. nebere do úvahy nutnost změn ve vlastnických vztazích (zesílení role nadnárodních společností) v procesech koncentrace a centralizace kapitálu, které v řadě případů se začíná vymykat zděděným představám o možnostech fungování státní ekonomické politiky. Integrace neznamená pouze změnu dimenze trhu, přináší i nutnost nových typů chování podniků a jednotlivců, kdy vzniká problém multikulturality, nových hodnot, vznik rozporů mezi zájmy států a zájmy integračního celku apod.

Integrační proces nutí i politickomocenská centra nově konstituovat své funkce, neboť požadavky nově konstituující se reality vyžadují jiné (pokud ne obsahem, tak ale formou a strukturou) způsoby ovlivňování ekonomické aktivity. Sociálně ekonomická skutečnost ukazuje na potřebu reagovat na řadu protisměrných procesů, zjednodušenost představ, že existují pouze synergické efekty. Proto nelze redukovat integrační procesy na pouhé hledání mechanismů či tvorbu nových ekonomických předpisů. Je to fakt, že integrační procesy jsou jevovou formou proměny soudobé civilizace, na jejímž konci vznikne odlišná sociálně ekonomická skutečnost. Dle našeho pojetí se jedná o součást komplexní civilizační proměny světa.

Pokud hovoříme o ekonomické integraci tak tím rozumíme procesy, které spojují několik trhů za účelem vytvoření většího trhu, jde tedy o integraci jako proces. Tento termín se však používá také k charakterizaci toho, do jaké míry je tato jednota ustavena integrace jako stav naplňující určité podmínky. Daný termín používáme i jako cíl, tj. stanovení určitých parametrů, které jsou chápány jako nutné k charakteristice pojmu. Pochopení integrace jako procesu, podmínky a cíle v závislosti na úhlu pohledu ilustruje vnitřní rozpornost tohoto pojmu.

Ekonomická integrace má své cíle ekonomické a neekonomické. **Ekonomické cíle:** Podpora ekonomického růstu založeného na mezinárodní dělbě práce. Důraz je kladen na teorii komparativních výhod podle Davida Ricarda, kdy se státy soustředí na výrobu těch produktů,

v jejichž výrobním procesu mají (poměrně, ale ne nutně absolutně) největší nákladovou výhodu. Na oplátku tyto produkty vymění za zboží, ve kterém mají ve srovnání největší nevýhody. **Neekonomické cíle:** Středem zájmu je zajištění (mezinárodního) míru, který je však stále více zastiňován snahou o vytvoření nerozlučných sociálně politických vazeb. Zde vzniká velmi palčivá otázka, jaký mají mít charakter – konfederace, federace s úplnou nebo s omezenou pravomocí; mají být vystavěny na základě sociálně politických představ té či oné myšlenkové školy?

11.2 Teorie mezinárodní ekonomické integrace

Podstatou termínu integrace je spojování, propojování jednotlivých subjektů. V ekonomickém slova smyslu integrací rozumíme propojování oddělených ekonomik do jednoho většího celku. Jde tedy o proces, jehož konečným důsledkem je vytvoření jednotného tržního prostředí.

Základem integračního procesu je proces internacionalizace produktivních sil, tj. moment, kdy pro optimální fungování výroby již velikost stávajícího trhu nedostačuje. V tomto ohledu podobné procesy se odehrávaly s přechodem od místních trhů k národním trhům. Tak jako dříve se staly překážkou rozvoje produktivních sil různá teritoria jako např. národy v rámci svaté říše římské, či drobná knížectví v rámci apeninského poloostrova, obdobný osud může být přichystán i současným státům. I když samozřejmě nelze předpokládat stejné formy historických procesů v 19. až 21. století. Přesto je však zřejmé, že průběh procesů povede k transformaci klasicky pojatého státu se všemi jeho funkcemi včetně funkcí ekonomické politiky.

Vlastní vývoj integračních procesů lze pozorovat z různých zorných úhlů. Tak lze např. hovořit o procesech **globálních** či **teritoriálních**.

Pod globálními integračními procesy rozumíme takový průběh integrace, který zachvacuje celou planetu. Tak lze označit např. procesy v oblasti telekomunikačních družic, světové letecké dopravy apod. Problém globalizace spočívá v tom, že světová civilizace prožívá v posledních 30 až 50 letech závažné období svých změn. Klasická průmyslová civilizace vzniká na bázi první průmyslové revoluce v poslední třetině 18. století a dotvořená 2. průmyslovou revolucí na přelomu 19. a 20. století se postupně začala narušovat rozvojem vědeckotechnické revoluce (VTR) od konce 2. světové války. Druhá etapa VTR od počátku 70. let postupem času více a více narušuje klasické sociálně třídní uspořádání světa.

Dnešní stav ekonomiky jednotlivých zemí je nejenom důsledkem místních lokálních hospodářských procesů, které v té či oné míře si zabezpečují některé suroviny či technologie v zahraničí. Zásadní změna, která nastala, je v tom, že reprodukční proces jednotlivých firem je spjat s reprodukčním procesem jiných firem v zahraničí. Izolovaně nefungují systémy zásobování energií, hovořit o „národním“ elektronickém či automobilovém průmyslu znamená nevidět skutečnou realitu.

Jsme svědky vzniku propojení firem i států, svébytné národní kultury prožívají šoky v důsledku přenosů vzorců jednání, vůči nimž jsou bezbranní, tradiční hodnoty a normy jsou narušovány neustálým tlakem jiných hodnot a norem. Zvyšuje se i celkové množství informací, přičemž jejich transfer do jiných sociokulturních okruhů znamená minimálně pokřivení jejich sdělení.

Mechanické přenosy dílčích informací mají za důsledek tvorbu iluzí a v jejich důsledku ti slabší a naivnější prohrávají, neboť rostoucí dynamické „zasítování“ světa vede samozřejmě jak k zápasu o zdroje, tak i ke snaze získat více v rozdělovacích a přerozdělovacích procesech na naší planetě.

Druhou stranou těchto procesů je celkový růst produkce, který máme k dispozici. Jednotlivé národní ekonomiky, díky otevření se mezinárodním trhům, nesmírně obohacují stranu nabídky, což vede ke kultivaci potřeb, a tím rozvoji člověka. Otevření ekonomiky také rozšiřuje možnosti seberealizace, možnost konfrontace informací vede ve svém důsledku k odstraňování mýtů a falešných vědomí. K tomu však musí být společnost připravena prosazením metod kritického myšlení, a nikoliv postavena na jejich přijímání.

Globalizace je však výslednice širších procesů **internacionalizace**. Jedná se o procesy, kdy rámec vlastního státu je úzký pro jejich působnost, a proto dochází k jejich přesahu do jiných států. Odehrávají se v rovinách:

- měnových vztahů
- obchodních vztahů
- procesu výroby, skladování a transportu
- pohybu kapitálu
- pohybu pracovních sil
- přibližování a sladování fungování ekonomik (organizační a právní přizpůsobování)
- vzniku nadnárodních a mezinárodních organizací
- vědeckovýzkumných organizací a jejich aktivit
- vzdělávání.

Jiné procesy jsou omezeny na určitá teritoria, a tak hovoříme o integračních procesech v Evropě, Severní Americe apod. Vznikají tak teritoriální integrační uskupení.

Integrace může pak probíhat buď v rámci celé ekonomiky a pak hovoříme o **úplné integraci** nebo probíhá různě rychle a v rozdílných formách v jednotlivých sektorech či odvětvích. Pak jde o **sektorovou (odvětvovou) integraci**. Jako příklad lze uvést jadernou energetiku, ropný průmysl, měnovou integraci či existenci Evropské unie uhlí a oceli.

Jiný pohled na integraci lze vytyčit na základě způsobu jejího provádění. Na základě uvedeného kritéria získáme členění na **funkcionální** nebo **institucionální** integraci. Funkcionální integrací rozumíme takový typ, kde dojde k odstranění překážek pro optimalizaci produktivních sil a dále přirozeným působením tržního mechanismu dochází k průběhu integračních procesů. Jako příklad lze uvést dohody v rámci Severní Ameriky tzv. NAFTA. Institucionální integrace je integrace opírající se o zřízení nadnárodní instituce, které celý proces regulují a ovlivňují. Tento typ integrace vychází z přesvědčení, že volná hra tržních sil by mohla integračním procesům dát i nechtěné podoby, proto je lépe, když se tyto procesy odehrávají pod společnou kontrolou.

Konečně poslední pohled vychází z ekonomického hlediska a pozoruje integrační procesy jako záležitost konkrétních subjektů – pak hovoříme o **mikrointegraci**, či záležitost celé ekonomiky a pak používáme termín **makrointegrace**.

Mikrointegrační procesy jsou vlastně reálným základem integrace, bez jejich existence je makrointegrace pouze prázdnou nadstavbou fungující pouze na základě politických vazeb. Takovéto pokusy jsou velmi křehké, což dokazuje řada smluv v Latinské Americe či Africe. Formy mikrointegračních procesů jsou výrobní kooperace mezi subjekty z různých států, vznik společných vědeckovýzkumných institucí, společné podniky na různých trzích, vytváření různých mezinárodních konsorcií apod. Nejvyšším stupněm mikrointegrace je pak vznik a fungování mezinárodních společností.

První společnosti, které začaly působit na několika národních trzích, se formovaly od 60. let 19. století většinou na základě kartelových smluv. Tak jak postupně narůstala koncentrace kapitálu, docházelo k tomu, že nárůst produkčních kapacit neodpovídal přírůstku saturace na domácím trhu. Společnosti byly tak nuceny pro udržení efektivity výroby překračovat domácí hranice a realizovat nejenom odbyt, ale i výrobu v rozsahu několika zemí.

První nám známou zahraniční pobočku zřídila firma Colt v Londýně na výrobu a odbyt revolverů v roce 1852 a před 1. světovou válkou existovalo již 40 amerických společností, které měly filiálky v zahraničí. Tato vlna byla přerušena a k dalšímu nárůstu vlivu nadnárodních společností došlo v meziválečném období. Američtí ekonomové F. Hausman a D. Ahearn odhadovali, že v letech 1933-1939 bylo pod kontrolou mezinárodních kartelů 40 % světového obchodu. Vlastní mezinárodní koncerny kontrolovaly 11 % zahraničního obchodu. Po 2. světové válce dochází k nepřetržitému růstu jejich významu a v současné době můžeme hovořit o tom, že jsou nejvýznamnější ekonomickou silou světa.

Pro ilustraci se můžeme podívat na 15 nejvlivnějších společností světa, tak jak vyšly z hodnocení renomovaného časopisu Forbes. Forbes Global 2000 ranks. Používá pro sestavení žebříčku největších společností na světě používá čtyři ukazatele: tržby, zisky, aktiva a tržní hodnota (viz Tabulka č. 17).

Tabulka č. 17: 15 největších nadnárodních společností v roce 2022 (v mld. US dolarů)

	Název	země	prodej	zisk	aktiva	tržní hodnota
1	Berkshire Hathaway	Spojené státy	276,09	89,8	958,78	741,48
2	ICBC	Čína	208,13	54,03	5 518,51	214,43
3	Saudi Arabian Oil Co.	Saud. Arábie	400,38	105,36	576,04	2 292,08
4	JPMorgan Chase	Spojené státy	124,54	42,12	3 954,69	374,45
5	China Constr. Bank	Čína	202,07	46,89	4 746,95	181,32
6	Amazon	Spojené státy	469,82	33,36	420,55	1 468,4
7	Apple	Spojené státy	378,7	100,56	381,19	2 640,32
8	Agric. Bank of China	Čína	181,42	37,38	4 561,05	133,38
9	Bank of America	Spojené státy	96,83	31	3 238,22	303,1
10	Toyota Motor	Japonsko	281,75	28,15	552,46	237,73
11	Alphabet	Spojené státy	257,49	76,03	359,27	1 581,72
12	Microsoft	Spojené státy	184,9	71,19	340,39	2 054,37
13	Bank of China	Čína	152,43	33,57	4 192,84	117,83
14	Samsung Group	Jižní Korea	244,16	34,27	358,88	367,26
15	ExxonMobil	Spojené státy	280,51	23,04	338,92	359,73

Zdroj: Forbes (2022)

Pro uvědomění si síly těchto společností je potřebné si uvědomit, že jako skupina mají společnosti v roce 2022 Global 2000 tržby 47,6 bilionu dolarů, zisky 5,0 bilionu dolarů, aktiva 233,7 bilionu dolarů a tržní kapitalizaci 76,5 bilionu dolarů. Na seznamu pro rok 2022 je zastoupeno 58 zemí. Nejvíce mají Spojené státy s 590 společnostmi, následují Čína/Hongkong (351) a Japonsko (196). Pro porovnání HND USA činil v roce 2022 23,3 bil. USD.

Produkční provázanost nadnárodních společností tak tvoří „pletivo“, které slouží pro propojování ekonomických aktivit a je největším „tahounem“ integračních procesů. Švýcarští autoři ukázali, že došlo k vytvoření „superkorporací“, které dnes ovládají světové hospodářství. Na základě výzkumu existuje jádro 1 318 společností propojených se dvěma a více partnery. Tomuto jádru připadá 20 % celosvětových důchodů, avšak při vzetí v úvahu pákového efektu ovlivňují asi 60 % světových důchodů. Při analýze vlastnických vztahů tohoto jádra se jim podařilo identifikovat skupinu 147 „superkorporací“, které ovlivňují 40 % světové produkce.

Ekonomické subjekty působící v mezinárodním prostoru můžeme rozdělit do čtyř základních typů. Jedná se o:

- **Globální společnosti** působící v dimenzi celé naší planety. Svět je pro ně jedním trhem.
- **Nadnárodní (transnacionální) společnosti**, tj. firmy, u kterých lze rozeznat jádro působící v jedné zemi a síť závislých subjektů, které jsou však propojeny sítí rovnoprávných vztahů.

- **Mezinárodní (internacionální) společnosti** jsou ekonomické subjekty rozložené v několika zemích, ale vnitřní struktury, systémy řízení a mechanismy procesů jsou vnitřně integrovány. Mají jednotně vypracovanou strategii, která je přijímána ostatními.
- **Mnohonárodní (multinacionální) společnosti** jsou tvořeny podniky z různých zemí, jsou však více decentralizovány, Působí každá specificky na svém trhu, mají centralizovány některé finanční a vědecko-výzkumné struktury a dodržují jednotné standardy.

Mezinárodní aktivity společností jsou založeny na efektech, které lze získat vstupem na zahraniční trhy. V zásadě jde o:

- *Úspory z rozsahu* - efekt úspor z rozsahu se projevuje tím, že při nárůstu celkového produktu klesají náklady na jednotku produktu. Rozšíření trhů vede právě k možnosti růstu produkce.
- *Arbitráže* - operace, které využívají rozdílu na národních trzích. Jde jak o množství či cenu výrobních faktorů, daňové či ekologické podmínky. Tyto výhody jsou pro národní firmu nedosažitelné.
- *Synergie* - vzniká na základě spolupůsobení řady ekonomických subjektů. Vzájemná koordinace vede k úspoře času i prostředků. Jeden subjekt v jedné zemi by samostatně nebyl schopen řešit některé problémy (technika, množství prostředků, neexistenci příslušné kvalifikace apod.), ale ve vzájemné spjatosti a koncentrovanosti je mezinárodně rozprostraněná firma zvládne,
- *Pákový efekt* - vztahuje se na transfery podnikatelských výhod z jednoho místa do druhých zemí a zároveň s tím dojde k zapojení prostředků z těchto zemí. To zvýší konkurenceschopnost společností.
- *Integrační efekt* - znamená tvorbu vyššího stupně homogenizace poptávkové struktury. Prakticky vede k vytváření stejných nebo podobných spotřebitelských preferencí spotřebitelů z různých kultur. Díky celosvětovému (regionálnímu) úsilí tyto společnosti vytvářejí svého spotřebitele, což umožňuje zavádění stejných technologií, a tím i šetření prostředků.

V tomto smyslu je činnost mezinárodních ekonomických společností koncentrována do oblasti vývoje a zavedení nových technologií, které přinášejí úsporu nákladů. Největší tlak je však nyní zaměřen na mzdové náklady, neboť automatizované produkční systémy jsou běžně zaváděny ve vyspělých ekonomikách. Proto značná část konkurence se odehrává právě snižování nákladů na pracovně náročné technologie. Efektivnější produkční systémy zároveň vyvolávají procesy strukturálních změn v ekonomikách, což dále zhoršuje sociální situaci.

Nedochází ani k výraznému zlepšení v rozvojových zemích, které by odpovídalo jejich zvýšení produkce. Důvod je ten, že nadnárodní společnosti využívající arbitráží ovlivňují chování zemí tak, aby měli co nejlepší podmínky pro své působení. Zároveň stlačení mezd je i důsledkem toho, že musí nahradit zvýšené náklady z důvodu zanedbání infrastruktury

(transport), náklady na pojištění (bezpečnost), náklady na výcvik pracovní síly. Zvyšující se náklady na kapitál, obzvláště vědecky náročné produkce, vedou někdy k nemožnosti zavádět tyto výroby v rozvojových zemích, neboť zde chybí potřebná kvalifikace pracovní síly. Někdy s potřebným počtem kvalifikovaných pracovních sil mají problém i vyspělé ekonomiky, a to vede nadnárodní společnosti k dalšímu rozprostranění produkčních kapacit.

Na druhé straně růst role rozvojových zemí a jejich postupná industrializace má za důsledek **neoprotekcionismus**. Jde tu o zavádění různých netarifních opatření, které mají udržet stávající vědeckovýzkumný a kvalifikovaný výrobní potenciál ve stávajících centrech ekonomické moci. Jde o prodlužování doby ochrany patentů, průmyslových vzorů, ochrana značek firem apod.

Konkrétní formy činnosti mezinárodních společností jsou dány podmínkami v dané zemi, a to jak existujícím politickým a právním systémem, panujícími institucionálními zvyklostmi a cílem, který firma v dotčeném regionu má. Na druhé straně tyto společnosti jsou charakteristické i tím, že se snaží prostředí, ve kterém existují, spíše přizpůsobit svým potřebám a zájmům, než přizpůsobit své zájmy a potřeby prostředí. Je však třeba říci, že se svého hlediska čelí vyšším mezinárodním rizikům, a to jak politickým, tak ekonomickým. Při tom je mnohdy obtížné určit, nakolik jsou oběťmi a nakolik aktivními činiteli, viz např. korporace.

11.3 Mezinárodní činnost malých a středních podniků

Bylo by nesprávné se domnívat, že procesy zespolečňování výroby a její internacionalizace se týkají pouze velkých ekonomických korporací. Tyto procesy natolik postoupily, že modelová představa malé a střední firmy, užívající lokální zdroje a prodávající na místním národním trhu je již spíše zbožným přáním nebo fikcí. V současných podmínkách drtivá většina konstrukčních materiálů pochází z importu, obdobně řada nástrojů i strojů. Produkty sice nemusí být určeny na export, ale ve značné míře do něj vstupují jako komponenty a obchod i služby díky specializaci jsou prakticky z větší části zahraničního původu. Jinak řečeno malé a střední firmy vzhledem ke stavu současného ekonomického prostředí jsou spojeny se světovým trhem.

Zespolečňování a internacionalizace má u těchto firem své specifické formy, a to jak z hlediska přímých či nepřímých vztahů. Jejich síla je ve schopnosti rychlé reakce na měnící se podmínky, díky nízké byrokratizace, velká míra ztotožnění zaměstnanců s firmou a snaha motivaci osob, slabostí je většinou nedostatečné zabezpečení finančních zdrojů a tím omezená schopnost na rychlou výměnu výrobního zařízení, obtížné získávání vysoce kvalifikovaných pracovních sil a tendence k přetěžování produkčních schopností.

Faktory působící na internacionalizaci jejich aktivit jsou součástí změn poměru na trhu, a to jak na straně poptávky či nabídky i podmínek fungování tržního mechanismu. Jde o:

- Nástup nových technologií, které většinou přicházejí ze zahraničí.

- Rozšíření sortimentu nabídky dovozem ze zahraničí, a to jak u investičních, tak spotřebních statků.
- Na základě „revoluce v informatice“ se u spotřebitelů silně prosazuje snadnost nákupu zboží vyráběného v cizině.
- Vzhledem k zapojení malých a středních firem do internetu vznikají možnosti prodávat do zahraničí či kooperovat se zahraničními subjekty.
- Rostoucí objem zahraničního obchodu ovlivňuje pohyby domácí měny, a tím i postavení malých a středních firem i domácností.
- Na jejich aktivitu má vliv i mezinárodní migrace obyvatel nebo existence mezinárodního turistického ruchu.
- Domácí úvěry, tj. podmínky jejich poskytování jsou čím dál tím více závislé na mezinárodní situaci.

Základní formou činnosti malých a středních firem je zapojení (přímě či nepřímě) do mezinárodního obchodu. Většinou zde mají nezastupitelné místo zprostředkovatelské společnosti či nákupy služeb potřebné pro provedení zahraničně obchodních operací. Další formou je kooperace se zahraničními zastupitelskými firmami. Tak dojde ke snížení transakčních nákladů, snížení potřeby finančních či osobních prostředků. V některých případech kooperace v oblasti služeb či součástkové kooperace dojde k předání know-how, licencí či franchisingu.

Častým způsobem spolupráce malých a středních podniků jsou dodavatelské smlouvy podepsané mezi velkou nadnárodní firmou a drobným podnikem. To se realizuje, jestliže velká firma může docílit příznivou cenu, respektive se jedná o zmenšení rizika v případných sociálních závazcích. Proto najme podnik, který tato rizika převezme (poskytnutí služeb, zaměstnanců atd.). Mnohdy tak vzniká kolem zahraniční společnosti roj firem, které většinou své ekonomické aktivity provádějí pro ni, případně jiné aktivity jsou pouze doplňkové.

Právně jsou tyto subjekty samostatné, v ekonomické realitě se jedná pouze o jinou formu organizačního uspořádání, kdy dochází k přerozdělení rizik a nákladů v podnikání. „Spolupracující firmy“ řeší sociální otázky související se zaměstnáváním pracovních sil, ekologické dopady apod. Mají však možnost koncentrovat své úsilí na určitou činnost a díky zajištěnému odbytu u nadnárodní korporace se snižuje i jejich riziko existence na trhu. Platí za to zpravidla nižší mírou zisku.

Při své činnosti musí drobné a střední firmy překonávat řadu překážek, které souvisí s nedostatkem lidských i finančních zdrojů. Nejsou schopny zajistit požadavky na celou strukturu požadovaných činností. Proto musí volit buď vytvoření společných orgánů zajišťujících tyto činnosti, nebo musí existovat struktura, která jim v těchto případech vypomáhá. Pro jejich internacionalizaci má velký význam, jak stát a jím zřizované orgány, nebo samosprávné organizace (obchodní komory, průmyslové svazy apod.). Ty obstarávají potřebné informace, provádí marketingové akce, zprostředkovávají překonání jazykových

bariér atd. Fungování těchto orgánů v konečném důsledku ovlivňuje nejenom formy internacionalizace, ale i její efekty.

11.4 Makrointegrační procesy

Makrointegrace je vlastně vytváření stejného ekonomického prostředí v rozdílných ekonomikách. Jako základní subjekt zde vystupuje stát. Vlastní firmy makrointegrace jsou v podstatě vzájemné závazky přijímané vládami zemí, kdy dochází k propojování všech oblastí ekonomiky. Jde tedy o široký komplex společenských zásahů do podmínek fungování hospodářského mechanismu, který je děláný za účelem vytvoření společného prostoru pro fungování domácích i zahraničních subjektů (pracovní právo, sociální a daňové systémy, normy atd.) Toto „srovnání prostředí“ je v dlouhodobé perspektivě nutné, jinak nemusí nastat optimalizační procesy, ale deformování ekonomiky, což má zpravidla za důsledek dezintegrační tendence.

Role mezinárodních společností, tj. podniků působících v rozsahu světového hospodářství, je v současné době široce diskutována s velmi rozdílnými závěry. Kritikové poukazují na možnosti mocenského zneužívání jejich postavení, zastánci naopak na jejich schopnost kombinovat produkční faktory nikoliv v rámci jedné země, ale v rámci světového hospodářství, což jim umožňuje rychlý vzestup a schopnost nízkonákladové produkce zboží a služeb.

Základním problémem je vůbec jejich vymezení, které není v ekonomické literatuře jednotné, vychází z různých hodnotících kritérií jak kvalitativních, tak i kvantitativních (rozsah činnosti, teritoriální kritérium, kritérium národní struktury řídicího aparátu apod.). V našem případě vyjdeme z upraveného pojetí vzniklého na půdě OSN, kde mezinárodní společnost je definována jako společnost kontrolující podniky minimálně ve dvou zemích. Je to samozřejmě méně vyhovující charakteristika, ale můžeme z nich, na rozdíl od národních podniků, vysledovat následující aktivity přímé zahraniční investice, alokace produkčních zdrojů v několika zemích a mezinárodní transfery technologií a know – how.

Shrneme-li výhody mezinárodních společností, dojdeme k následujícím závěrům, které v souhrnu vedou k dosažení vyšší efektivity a vyššího zisku:

- vyšší jistota obratu, tj. možnost manévrovat v případě cyklických výkyvů,
- nižší mzdové náklady,
- možnost obchodní importní restrikce,
- úspory na dopravních nákladech,
- zvýhodnění při investování v „hostitelské“ zemi,
- nižší míra zdanění než doma,
- širší možnost přístupu k surovinovým zdrojům,
- možnost snížení nákladů na ochranu životního a přírodního prostředí.

12 Teorie integračních procesů: Formy a stupně integrace

V teorii integračních procesů rozlišujeme různé formy a stupně integrace. Nejdříve se budeme věnovat prvnímu, tedy formám (typům) integrací, poté si popíšeme jejich jednotlivé stupně.

12.1 Formy a stupně ekonomické integrace

Odborníci, zabývající se problematikou integrací, rozlišují různé typy ekonomické integrace:

- vnitřní integrace (vytváření v rámci hranic jednoho regionu, země);
- vnější integrace (vytváření v rámci několika regionů, národních ekonomik);
- územní integrace (tvorba na geografickém principu) - síť regionální spolupráce (technoparky, průmyslové čtvrti, inovační klastry);
- sektorová integrace (vytváření na základě sektoru ekonomiky);
- vertikální integrace (sdružení výrobců navazujících odvětví spojených jedním technologickým řetězcem) - sdružení těžebního, energetického, hutního a strojírenského průmyslu;
- horizontální integrace (sdružení ekonomických subjektů stejného profilu) - obchodní a maloobchodní síť;
- obchodní integrace (vytvoření zón volného obchodu v rámci národního hospodářství nebo regionu);
- integrace výroby (rozvoj spolupráce mezi dodavateli a výrobci v rámci hranic regionu, národních ekonomik) - pobočky a pobočky velkých nadnárodních korporací sídlící v různých zemích a specializující se na výrobu různých komponentů, dílů, výrobků, inovativních produktů;
- měnová a finanční integrace (sdružení ekonomik nezávislých zemí).

Kromě výše uvedených forem rozlišujeme tzv. institucionalizované formy integrace, která má čtyři podoby: politickou unii, konfederaci států, federaci (federativní stát) a unitární stát. Každá výše uvedená forma se liší svým způsobem fungování, postavením, pravomocemi a působením jejich vrcholných orgánů. A zároveň nemusí platit, že jednotlivé stupně musí na sebe navazovat, některé mohou být přeskočeny, eventuálně modifikovány.

Politická unie států je nejvolnější forma politického spojení založená na uchování suverénních států s jejich vlastními ústavami a orgány zákonodárné, výkonné a soudní pravomoci. Účastníci této unie se pouze dohodnou na některých společných činnostech (obraně, zahraniční politice apod.).

Konfederace států - tato vyšší forma politické integrace je založena na uchování suverenity států s jejich vlastními orgány, které se mezi sebou dohodnou na společných postupech v určitých oblastech a to zakotví do svých ústav. Konfедераční orgány, které se vytvoří, nebudou přijímat právní rozhodnutí působící na území jednotlivých států, ale budou vystupovat jménem svých členů vůči třetím zemím.

Federace je stupeň politické integrace a je její nejvyšší reálně dosažitelnou formou. Předpokládá vytvoření společného, federálního státu s dělbou působností mezi ním a národními státy. Znamená to tedy vytvoření zcela nového státu s právní působností. Vedle federálních orgánů existují i orgány národní, stejně je to i s ústavou.

Unitární stát - tato víceméně nereálná forma politické integrace je založena na principu splynutí dříve samostatných států v jeden celek s jednou ústavou a jednotnou soustavou zákonodárných, výkonných a soudních orgánů, což neznamená nic jiného než zánik dosavadních suverénních států.

Teoreticky se dají rozpoznat následující stupně integrace: preferenční obchodní smlouvy, pásmo volného obchodu, celní unie, hospodářská unie a úplná integrace.

Preferenční obchodní smlouvy

Jde o jakýsi „prointegrační krok“, kdy v rámci dohod si dávají jednotlivé země určité výhody ve srovnání s obchodem se třetími zeměmi. Dochází nejenom ke snížení cel, ale také k redukci určitých netarifních překážek obchodu.

Jako příklad tohoto mechanismu lze uvést tzv. Lomeské dohody (do roku 2000) nebo dohody z Cotonou, které uzavřela Evropská unie s řadou rozvojových zemí Afriky, karibské oblasti a Tichomoří. Preferenční dohody mají uzavřeny s rozvojovými zeměmi také USA nebo Austrálie.

Pásmo volného obchodu.

Jde o nejnižší stupeň, kdy dochází k odstraňování vzájemných překážek pohybu zboží. Jde tedy o rušení tarifních (celních) překážek a netarifních jako jsou množství kvóty a administrativní omezení (předpisy, normy apod.). V pásmu volného obchodu si však každá země zachovává vlastní vnější ekonomickou politiku vůči nečlenským zemím. Je to již základní stupeň integrace, který znamená vytvoření volného toku zboží uvnitř této formy. Znamená to, že státy účastníci se této integrační smlouvy odstraní vnitřní tarify a další netarifní překážky. Zároveň si zachovávají samostatnou obchodní politiku vůči nečlenským zemím.

Tento model má řadu podob v integračních uskupeních jako jsou např. Evropské sdružení volného obchodu ESVO, Severoamerickou dohodu o volném obchodu NAFTA (do roku 2020, nyní s názvem USMCA) Středoevropskou dohodu o volném obchodu CEFTA či MERCOSUR v Jižní Americe (Jižní společný trh). Je však nutné si uvědomit, že v praxi

nebývá takto univerzální, má řadu omezení např. v jednotlivých sektorech a odvětvích, či časové souslednosti pro jednotlivé subjekty.

Celní unie

Podstatou celní unie je totéž, co v pásmu volného obchodu, ale jednotlivé země se zavazují vystupovat společně vůči nečlenským zemím. To znamená, že nejprve se dohodnou s nečlenskou zemí obecná ustanovení a teprve pak může vstoupit nečlenská země na jednotlivé trhy. Jde o model, který znamená, že vůči nečlenským státům je uplatňována jednotná sazba, na které se dohodnou její členové. Jestliže v předchozích formách docházelo k volnému pohybu zboží, je ve společném trhu uvolněn prostor pro svobodné šíření produkčních faktorů, tj. práce a kapitálu. Znamená to, že příslušník jednoho národa může buď pracovat, nebo podnikat v jiné zemi společného trhu za stejných podmínek jako domácí pracovník či podnikatel. Nejedná se však ještě o vytvoření stejných podmínek ve všech zemích. Jde tu o proces, kdy propojování trhu vede k nastolení stejných pravidel a norem pro obchod na tomto trhu.

Podíváme-li se na praktické fungování CU, najdeme ve světové ekonomice několik seskupení fungujících na této bázi – ať je to BENELUX, EHS či celní unie mezi ČR a Slovenskem (před vstupem do EU), celní unie EU a Turecka, EU a Andorry nebo Spojené arabské emiráty.

Hospodářská unie

V této fázi makrointegračních procesů dochází ke koordinaci v oblasti jednotlivých hospodářských politik – měnové, fiskální, sociální a v oblasti práva. Jde o to, že volný pohyb zboží, pracovních sil a kapitálu vyžaduje koordinaci v oblasti zákonů (např. v jedné zemi může být nějaká hospodářská činnost trestným činem a v druhé nikoliv – viz třeba držení deviz na zahraničních kontech). Při migraci pracovních sil musí být koordinované sociální, důchodové, zdravotní pojištění apod., jedna země nemůže poškozovat svou hospodářskou politikou jinou členskou zemi.

Hospodářská unie má dvě fáze – primární (někdy označována jako společný trh) s některými společnými politikami, a některými koordinovanými a rozvinutou, kdy dojde k úplnému odstranění překážek (viditelných i neviditelných) pohybu zboží a výrobních faktorů. Příkladem je Evropská unie v období 70. až 90. let minulého století.

Úplná integrace

Je to stupeň, kdy je dovršena společná měnová, fiskální a sociální politika a vytvořen jednotný právní rámec pro ekonomickou činnost. Může ji předcházet, tak jak je to v případě Evropy, formativní stupeň, kdy si v rámci uskupení některé státy zachovávají svou měnu. Úplná integrace je zatím „hudbou budoucnosti“, ale dá se předpokládat, že postupný rozvoj HMU si její vznik vynutí a jej jen otázkou času, kdy se tato vize zrealizuje. Rozvinutější forma této integrace je charakteristická především rozšířeným okruhem vzájemně koordinovaných

politik, tzn. přechod od společné měnové politiky také k politice fiskální a dalším sjednocování ostatních politik, jako je sociální, daňová, regionální apod. Logickým vyústěním tohoto typu unie je hospodářsko-politická unie a posléze integrace politická.

Je však zapotřebí říci, že uvedené stupně jsou více méně ideální představou a konkrétní průběh v jednotlivých integračních uskupeních zpravidla směřuje jednotlivé prvky těchto etap.

Nejdiskutovanější podobou integračních procesů jsou teritoriální integrační uskupení. Jde o snahu států vytvořit společné ekonomické území, aby byly zajištěny podmínky pro další ekonomický rozvoj. Základem našeho sledování budou tudíž jednotlivé oblasti ekonomiky, tj. Evropa, Amerika, Asie a Afrika.

12.2 Integrační procesy v Evropě

Proces internacionalizace produktivních sil si začal vynucovat vznik integračních procesů v Evropě již po 2. světové válce. Prvním krokem bylo zřízení BENELUXU, v jehož rámci došlo ke spojení tří menších evropských ekonomik Belgie, Lucembursko a Nizozemí. V padesátých letech vznikají dvě sektorová uskupení Evropské sdružení uhlí a oceli (1952) a Evropské sdružení pro atomovou energii (1958). Systém integračních uskupení je doplněn Evropským hospodářským společenstvím (EHS) (1958).

Vznik EHS na základě Římských dohod již vytvořil základy pozdějšího Evropského společenství (ES), které byly důsledkem podpisu smluv o spolupráci výše zmíněných tří integračních institucí v roce 1965 a vstoupily v platnost v roce 1967. Již smlouvy o EHS předpokládaly vznik společného trhu v rozmezí 12 -15 let se zvláštní specializací pro oblast zemědělství. Původních zakladatelů bylo šest – země Beneluxu, Německo, Francie a Itálie.

Velká Británie se v té době ještě cítila jako velmoc a zakládá Evropské sdružení volného obchodu (ESVO) (1960), v jehož rámci začaly na projektu pásma volného obchodu spolupracovat Rakousko, Dánsko, Norsko, Portugalsko, Švédsko a Švýcarsko. Avšak postupná převaha EHS vede k erozi ESVO a další státy vstupují do ES – Velká Británie (1973), Řecko (1981), Španělsko a Portugalsko (1986) Rakousko, Švédsko a Finsko (1995)

Vrcholem integračního procesu bylo podepsání Maastrichtských dohod (1992), které vstoupily v platnost 1993. Zde jsou definovány jasně další změny a vytvoření hospodářské unie, měnové unie, společné zahraniční politiky a společné bezpečnostní politiky.

Zůstávaly tak v platnosti dohody a v rámci Evropských společenství a byly rozšířeny o problematiku společné měny (vznik ESVO). Zároveň se začaly rozpracovávat další oblasti – sociální politika, vzdělání, zdravotnictví, ochrana spotřebitele apod., ve kterých byly stanoveny obrysy komplexního společného úsilí o vytvoření jednotné EU, a to včetně spolupráce v oblasti vnitřní a právní politiky.

Změny se dotkly jak významu fungování Evropského parlamentu, tak i evropských komisí zřízených jako výkonné nástroje EU. Dochází i k vytvoření Evropského občanství. Maastrichtskou dohodou je systém evropských institucí – Evropský soudní dvůr, Účetní dvůr a Evropská investiční banka doplněna o Evropský měnový institut, který je pověřen přípravou Evropské ústřední banky v souvislosti se zaváděním společné měny.

V roce 1995 se EU rozšířila o tři vyspělé země ESVO: Finsko, Rakousko a Švédsko. Během dvou let zahájila Evropská rada jednání s nejlépe hodnocenými státy bývalého Sovětského bloku – Českem, Estonskem, Kypr, Maďarskem, Polskem a Slovinskem.

V Helsinkách v roce 1999 zahájila Evropská rada jednání se zbývajícími kandidáty – Bulharskem, Litvou, Lotyšskem, Maltou, Rumunskem a Slovenskem. Turecko podalo přihlášku o plné členství do EHS již v roce 1987, ale ta byla o dva roky později odmítnuta kvůli „nestabilnímu politickému prostředí“. Po summitu v Helsinkách v roce 1999 byl Turecku přiznán oficiální status kandidátské země EU. Pro deset nejlépe připravených zemí byla jednání uzavřena v prosinci 2002 na summitu v Kodani.

V roce 1999 se také 11 zemí Evropské unie (státy Beneluxu, Finsko, Francie, Irsko, Itálie, Německo, Portugalsko, Rakousko, Španělsko) dohodlo, že zavedou společnou měnu euro a přestanou používat své národní měny. Řecko vstoupilo do Eurozóny o dva roky později, v roce 2001. Od 1. ledna 2002 byly zavedeny do oběhu ve fyzické podobě euromince a euromankovky. O pět let později, od roku 2007 je též členem eurozóny i Slovinsko. Od 1. ledna 2008 také Malta a Kypr a od roku 2009 Slovensko. Prozatím posledním státem, který přijal euro, bylo Estonsko od 1. 1. 2011. Euro používá také Černá Hora, ačkoliv není členem Evropské unie.

Zásadní komplikaci v dalším integračním procesu vyvolala snaha vytvořit Evropskou ústavu. Jí předcházely smlouvy z Amsterdamu a Nice. Smlouva podepsaná roku 2004 v Římě nebyla ratifikována, a tak jí nahradila Lisabonská smlouva, která byla ratifikována do roku 2009

V oblasti Střední a Východní Evropy předznamenáním integračních procesů bylo založení Rady vzájemné hospodářské spolupráce (RVHP) v roce 1949. Z počátku se nejednalo o integrační sdružení ve smyslu srůstání ekonomických mechanismů, ale o koordinaci rozvoje národohospodářských komplexů, překonávání „úzkých míst“ prostřednictvím synchronizace pětiletých plánů. Vlastní program integrace však vstupuje v patrnost až počátkem sedmdesátých let, ale je v zásadě neúspěšný, byť v některých oblastech jako společná elektrifikační soustava, společný park nákladních vagónů apod. přinesl své pozitiva, bohužel později ztracené. Po rozpadu RVHP počátkem devadesátých let se ukázaly jako mylné představy o rychlém vstupu těchto zemí do EU. Vzniklo tak jakési přechodné společenství CEFTA – Středoevropské sdružení volného obchodu sdružující Českou republiku, Slovensko, Polsko, Maďarsko a Slovinsko, které se postupně propojilo s EU.

Rozpad SSSR vedl alespoň k formálnímu zachování decizní struktury v podobě Společenství nezávislých států (všechny bývalé republiky SSSR mimo pobaltských republik), jejíž ekonomická složka podle neúplných informací se začala koncem devadesátých let aktivizovat (s výjimkou Ukrajiny). Avšak pro vnitřní spory SNS zatím není ve stavu významněji ovlivnit integrační proces ve východoevropském prostoru. Tudiž vzhledem k nejisté situaci na tomto teritoriu je nyní těžké vyvozovat platnější závěry. Snad nový impulz pro integraci ve východoevropském prostoru vznikne propojením ekonomik Běloruska, Ruska a Kazachstánu.

12.3 Integrační procesy na Americkém kontinentě

Zvláštnost forem integrace v této oblasti je dána dominujícím postavením USA a jejími specifickými vztahy s Kanadou. V severní části amerického kontinentu neexistují zásadnější kulturní či politické rozdíly, a tak postupným krokům v propojování ekonomik v pojetí funkcionální představy nestojí v cestě příliš překážek. V Latinské Americe zase reálná potřeba integrace nevystupovala natolik silně, aby rozdílná integrační uskupení nebyla rozkládána konflikty, či zůstávala pouze v latentní formě obecně podepsaných dohod.

Teprve výzva úspěšného rozvoje integrace vedoucí ke vzniku EU, přiměla politické reprezentanty Ameriky k intenzivním jednáním, a vytvoření Severoamerické zóny volného obchodu NAFTA, kde se spojily Kanada, USA a Mexiko do velkého integračního uskupení. První pokus o vytvoření zóny volného obchodu na severoafrickém kontinentu vznikl již v roce 1854, ale v souvislosti s občanskou válkou v USA nebyl realizován. Vzájemné vztahy byly zbrzděny zavedením cel v roce 1930, kdy se USA pokusily tímto způsobem změkčit dopad Velké hospodářské krize.

Od konce 70. Let začaly probíhat rozhovory mezi USA, Kanadou a Mexikem, které si daly za cíl vytvořit lepší podmínky pro volný pohyb zboží. V roce 1988 byla podepsána dohoda CUSFTA mezi Kanadou a USA, která otevřela prostor k další integraci. Ta byla završena podepsáním dohody NAFTA (North American Free Trade Agreement), která po sérii složitých jednání začala platit od 1. 1. 1994. Její specifická je důsledkem asymetrické koncepce, s tím, že existuje zde dominantní postavení USA. Další zvláštnost spočívá v respektování faktu různých podmínek, což znamená, že Mexiko má odlišné časové horizonty pro naplnění cílů integrace.

NAFTA si nevytvořila žádné speciální integrační organizace a všechny otázky se řeší na úrovni vládních aparátů. V září 2018 se Spojené státy, Mexiko a Kanada dohodly, že nahradí NAFTA dohodou mezi USA, Mexikem a Kanadou (United States - Mexico - Canada Agreement - USMCA) a všechny tři země ji ratifikovaly do března 2020. USMCA vstoupila v platnost 1. července 2020 a nahradila NAFTA, na jejím principu se však nic nezměnilo – stále se jedná o zónu volného obchodu

Integrace v Latinské Americe zahrnuje řadu pokusů, z nichž nejsou jednoznačné výsledky. Nejvýznamnější je MERCOSUR (Mercado Comun del Sur) spojující Argentinu, Brazílii,

Paraguay a Uruguay od roku 1991. V roce 1996 přistoupila Chile a Bolívie. Avšak ekonomické problémy na přelomu tisíciletí zbrzdily její další rozvoj, který se aktivizoval až po jejich překonání. Obdobně můžeme hovořit i o Andském sdružení, Karibském sdružení, Organizaci východokaribských států, Středoamerickém společném trhu, atd.

Jednání se vedou i mezi USA a řadou latinskoamerických zemí, ale na konečné výsledky si musíme počkat. Rozdílnost procesů od Evropy je způsobena i postavením amerického dolaru, kde u převážné většiny místních měn existuje dlouhodobě úzká vazba na US dolar a tím nevznikají tendence k zavedení společné měny, nebo jednotného měnového základu. Významnou roli sehrávají i politické vztahy, které nebývají vždy nejlepší.

12.4 Integrační procesy v Asii a Pacifiku

Ekonomický vývoj v Asii (mimo bývalé SSSR) je velmi diferencovaný. Oblast jihovýchodní Asie a Číny prudce expanduje. Ropné státy Středního východu prožívají řadu osobitých problémů politických, kulturních a náboženských násobených velkým zdrojem petrodolarů. Zároveň Japonsko a Austrálie s Novým Zélandem patří k ekonomické „elitě“ světa.

Tím je vytvořeno i prostředí pro velmi rozporuplný průběh integračních procesů, které musí brát v úvahu následující danosti:

1. Čína prakticky disponuje obrovským trhem, který svým „magnetickým polem“ začíná přirozenou cestou přeorientovávat vnější ekonomické vztahy řady okolních zemí.
2. Značné sociokulturní rozdíly mezi Japonskem, Austrálií a Indonésií vedou k situaci, kdy je velmi obtížné vytvořit univerzalistický princip podobný evropskému.
3. Snaha Indie o vytvoření ekonomického mocenského uskupení kolem vlastního trhu je blokována spory s Pákistánem, Srí Lankou a Čínou.
4. Islámské země chtějí vytvořit pojetí souvztažnosti na bázi náboženství, což vyvolává nedůvěru „nevěřících“ států. Zároveň ale trpí řadou vnitřních sociálně politických a ekonomických konfliktů.

Proto v asijsko-pacifické oblasti jsme zatím svědky vzniku soustavy bilaterálních dohod (ASEAN) nebo volných regionálních institucí jako např. Jihoasijské sdružení pro regionální spolupráci, či rozdílné křehké islámské arabské instituce.

ASEAN (Association of South East Asian Nations) vznikla v roce 1967 jako sdružení pěti států – Singapuru, Thajska, Filipín, Indonésie a Malajsie. V roce 1984 k ní přistoupil Brunei, v roce 1995 Vietnam, v roce 1997 Laos a Myanmar a v roce 1999 Kambodža. Od roku 2006 se o členství uchází také Východní Timor. Tato asociace s půl miliardou obyvatel vytvořila ekonomické uskupení, které patří mezi nejúspěšnější projekty rozvojových zemí.

Její specifiko je v tom, že disponuje rozvětvenou strukturou organizace, která působí i decentralizovaně podle konkrétních podmínek. Zároveň se snaží být politicky korektní až neutrální a volí mnohdy opatrnější přístupy, ale v konečném efektu v celku úspěšně.

V roce 1992 přijaly země plán na postupné utváření vzájemné zóny volného obchodu AFTA (ASEAN Free Trade Agreement), což znamenalo postupné odstraňování (různé termíny pro různé země) celních bariér. Tento projekt, po určitých korekcích, pokračuje i nadále.

12.5 Integrační procesy v Africe

Regionální integrační procesy se v Africe začaly rozvíjet již po rozpadu koloniálního systému v 60. letech a probíhají s různou úspěšností až do současnosti. Důvodem je nejen geograficko-sociální problém, kdy 51 afrických zemí sice disponuje obrovským lidským potenciálem, velice rychle rostoucím, ale málo vzdělaným a velmi chudým (nachází se zde nejvíce zemí LDC), ale také klimatický problém a v neposlední řadě problém politický, který má kořeny v koloniální době (násilné rozdělení území mezi koloniální mocnosti), a pokračuje i v současné době v podobě závislosti mnoha afrických zemí na jejich bývalých koloniálních mocnostech (franko-africké spojení, státy Commonwealthu, Loméské konvence) a v podobě občanských válek, či válek mezi sousedními státy.

Z ekonomického pohledu africké země trpí:

- velkou makroekonomickou nerovnováhou
- velkou zahraniční zadlužeností
- nadhodnocenými měnami
- nedostatkem financí
- úzkou daňovou základnou, kdy příjmy do státního rozpočtu tvoří hlavně příjmy z cel
- vysokými obchodními bariérami.

Tyto ekonomické překážky patří mezi největší překážky integračních procesů tohoto regionu, spolu s faktem, že zatímco ekonomické náklady na účast v integracích jsou bezprostřední a konkrétní (v podobě nižších příjmů z cel a větší dovozní konkurence), ekonomické výnosy z integrací jsou dlouhodobé a nejisté, a navíc jsou nerovnoměrně rozdělovány mezi členské státy. Tyto procesy nejsou také většinou podporovány soukromým sektorem a širokou veřejností, a je v nich viděna spíše drahá byrokracie než možnost růstu a rozvoje.

Samotné integrační procesy nevycházejí jen z potřeby podpory nízké industriální rozvinutosti, či z politických faktorů, ale také z potřeby nalezení impulsů a prostředků pro překonání zaostalosti celého kontinentu.

Při podrobnější analýze integračního vývoje budeme rozlišovat dvě oblasti Afriky – arabskou část, tvořící státy severu Afriky, o které pojednává následující kapitola a subsaharskou Afriku, kterou budeme analyzovat nyní.

Vzhledem k situaci, která panovala na africkém kontinentu po dvaceti letech nezávislosti, byl ve spolupráci s OSN, konkrétně s jeho Ekonomickou komisí pro Afriku (ECA) a státy Organizace africké jednoty (OAU) sestaven tzv. Lagoský akční plán. Tento plán zahrnoval pomoc při tvorbě separovaných, ale konvergentních integračních dohod ve třech subsaharských regionech – západní, centrální a východní a jižní Africe.

Na africkém kontinentě existuje řada formálně uzavřených smluv o integraci (Ekonomické sdružení zemí Velkých jezer, Ekonomické sdružení zemí Střední Afriky atd.), které však nesehrávají větší roli. Jejich úspěch či neúspěch většinou závisí na podpoře zvenčí.

Pravděpodobně nejvíce funkčním je ECOWAS (Economic Community of West Africa States, Ekonomické společenství západoafrických států). Toto společenství vzniklo v roce 1976 dohodou 15 zemí ležících u Guinejského zálivu (Benin, Burkina Faso, Gambie, Ghana, Guinea-Bissau, Kapverdy, Libérie, Mali, Niger, Nigérie, Pobřeží Slonoviny, Senegal, Sierra Leone, Togo a Kapverdy). Původní zakládající člen Mauretánie v roce 200 vystoupila, ale v roce 2017 podepsala smlouvu o přidružení, v roce 2008 bylo zastaveno členství státu Guinea, a to z důvodu nastolení vojenské diktatury. V roce 2004 schválily členské státy dohodu o rozšíření Západoafrického franku na všechny státy. Hlavní roli v udržení měnové unie sehrává Francie nahrazovaná nyní EU.

Seznam použité literatury

- [1] ADÁMKOVÁ, H., 1981. *Mezinárodní monopoly ve světové kapitalistické ekonomice*. Praha: Svoboda.
- [2] ANDREJEV, V. D. and VOLFBURG, D. B., 1980. *Topливо energetičeskoje chozjajstvo kapitalističeskich i razvivajuščichsja stran*. Moskva: Energetika.
- [3] BÖTTGER, W., 1984. *Kultura ve staré Číně*. Praha: Panorama.
- [4] ČAPEK, A., 1984. Náročnost výroby na vědu a výzkum a zprostředkovaně využívaný vědeckovýzkumný potenciál. *Politická ekonomie*, s. 11-23.
- [5] FALTUS, J., PRŮCHA, V., 1996. *Všeobecné hospodářské dějiny 19. a 20. století*. Praha: VŠE.
- [6] FORBES, 2022. *Forbes Global 2000 ranks* (Edited by Andrea Murphy, and Isabel Contreras). May 12, 2022. Dostupné z: <https://www.forbes.com/lists/global2000/?sh=296bf4cc5ac0>.
- [7] HEITGER, B., 1992. Wirtschaftliche Aufholprozesse in Ostasien. *Die Weltwirtschaft*, No. 2, pp. 214-219.
- [8] HEYERDAL, T., 1983. *Staré civilizace a oceány*. Praha: Panorama.
- [9] HILSKÁ, V., 1953. *Dějiny a kultura japonského lidu*. Praha: NČSAV.
- [10] HLAVÁČEK, J. a kol., 1999. *Mikroekonomie sounáležitosti se společenstvím*. Praha: Karolinum.
- [11] HOBSON, J. A., 1962. *Imperialismus*. Praha: NČSAV.
- [12] HRBEK, I. a kol., 1966. *Dějiny Afriky II*. Praha: Svoboda.
- [13] IMF, 1995. *The World Economic Outlook*. Washington: IMF.
- [14] JANÁČEK, J., 1962. *Kolumbovo dědictví*. Praha: Mladá fronta.
- [15] JINDRA Z., 1997. *Úvod do studia hospodářských a sociálních dějin. Svazek 1. O předmětu bádání, genezi a historiografii oboru*. Praha: Karolinum.
- [16] KLOD, A., 1981. *Mnogonacionalnyje korporacii i imperalizm*. Moskva: Progress.
- [17] KOLEKTIV AUTORŮ, 1980. *Dějiny Indie*. Praha: Svoboda.
- [18] KOLEKTIV AUTORŮ, 1988. *Zapadnaja Evropa – evolucija ekonomičeskoj struktury*. Moskva: Nauka.
- [19] KOLEKTIV AUTORŮ, 1990. *Ekonomika „raznych skorostěj“*. Leningrad: Izdat. Leningradskogo univerzitetu.
- [20] KŘEČAN, Z., 1987. *Elektronika. Věda pro 3. tisíciletí*. Praha: Horizont.
- [21] LABSKÝ, F., 1985. Technologické zaostávání Západní Evropy. *Revue Obchodu, Průmyslu, Hospodářství*, č. 10, s. 49.
- [22] LENIN, V. I., 1952. *Vývoj kapitalismu v Rusku. Spisy III*. Praha: Svoboda.
- [23] LIST, F. 1841. *Das nationale System der Politischen Ökonomie*. Cottaschen Verlag. Digitaliziert. Vydáno: NoScowlym.de 2004.

- [24] LJAŠČENKO, P. I., 1953. *Dějiny národního hospodářství SSSR*. Praha: SNPL.
- [25] LUGS, J., 1982. *Handfeuererwaffen I*. Berlin: Militärverlag.
- [26] MADDISON, A., 1995. *Monitoring the World Economy 1820 – 1992*. Paris: OECD.
- [27] MADDISON, A., 2002. *The World economy. A Millenial Perspective*. Paris: OECD.
- [28] MARSHALL, L. C., 1932. *Po stopách lidského pokroku*. Praha: Orbis.
- [29] MILLER, H., 1978. *Die Entstehung der USA*. Berlin: VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften.
- [30] MINC, B., 1964. *Zarys systemu ekonomii politycznej*. Warszawa: Panstwowe Wyd. Naukowe, odd. 2. Cele i ograniczenia w systemach ekonomicznych.
- [31] MORLEY, S. G., 1977. *Mayové*. Praha: Orbis.
- [32] MULHALL, M. G., 1969. *The Dictionary of Statistics* Fourth edition. London: George Routledge and Sons 1899. Detroit: Gale Research Company Book Toner.
- [33] NOVÝ, L. a kol., 1974. *Dějiny techniky v Československu do konce 18. století*. Praha: Academia.
- [34] PEMSEL, H., 1980. *Seeherrschaft. I. Eine maritime Weltgeschichte von der Anfängen bis 1850*. Koblenz: Bernard&Graefe Verlag.
- [35] PILÁT, J., 1968. *Dobyvatelé, proroci, patrioti. Pět indických století*. Praha: NPL.
- [36] PIRENNE, H., 1994. *Sozial – und Wirtschaftsgeschichte Europas im Mittelalter*. Siebte Auflage. Tübingen und Basel: Francke Verlag.
- [37] PRESCOTT, V. H., 1966. *Dějiny panování Filipa II, krále španělského. I*. Praha: nakl. L. L. Kober.
- [38] PRŮCHA, V., 2004. *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918-1992: Období 1918-1945*. Díl I. Brno: Doplněk.
- [39] PRŮCHA, V., 2009. *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918-1992: Období 1945-1992*. Díl II. Brno: Doplněk.
- [40] PURŠ, J., 1973. *Průmyslová revoluce. Vývoj pojmu a koncepce*. Praha, Academia.
- [41] SIRŮČEK, P., 2007. *Hospodářské dějiny a ekonomické teorie: vývoj, současnost, výhledy*. Praha: Slaný Melandrium.
- [42] TODOROVA, H., 1982. *Zweite arbeitsteilung im Äneolitikum Bulgariens*. In: *Produktivkräfte und Gessellschafts Formationen in vorkapitalistischer Zeit*. Berlin: Akademie – Verlag.
- [43] UNITED NATIONS, 1987. *Economic Survey of Europe in 1985 – 1986*. New York and Geneva: United Nations.
- [44] UNITED NATIONS, 2001. *Doklad o mirovych investicijach. Obzor 2001*. New York – Ženeva: United Nations.
- [45] VAILLANT, G. C., 1974. *Aztékové*. Praha: Orbis.
- [46] VITALI, S., GLATTFELDER, J. B. and BATTISTON, S. *The network of global corporate kontrol*. Dostupné z: <http://arxiv.org/pdf/1107.5728.pdf>.

- [47] VOKOUN, M., 2017. *Kliometrie und die Wirtschaftsgeschichte. Prague Papers on the History of International Relations.* Dostupné z: <http://hdl.handle.net/20.500.11956/97238>.
- [48] VON HAGEN, V. W., 1967. *Pouštní říše ve starém Peru.* Praha: Mladá fronta.
- [49] VON HOLST, N., 1997. *Der Deutsche Ritterorden und seine Bauten.* Wiesbaden: VMA – Verlag.
- [50] VON KATZ, F., 1989. *Staré americké civilizace.* Praha: Odeon.
- [51] WHEELER, M., 1973. *Dávná civilizace v údolí Indu.* Praha: Mladá fronta.
- [52] WORLD BANK, 2003. *World Development Indicators.* Washington: World Bank.
- [53] WYCZANSKI, A., 1973. *Polska w Europie XVI. stolecia.* Warszawa: Wiedza powszechna.
- [54] ZBAVITEL, D., 1985. *Starověká Indie.* Praha: Panorama.
- [55] ŽÍDEK, L., 2009. *Dějiny světového hospodářství.* Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk.